

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΕΠΙΔΡΩΝΤΕΣ ΕΠΙ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΑΛΛΑΓΗΣ

Υπό τοῦ κ. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ ΠΕΠΕΛΑΣΗ
Καθηγητοῦ τῆς Οικονομικῆς εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Καλιφορνίας

Διὰ νὰ ἐξηγήσωμεν τὰς δυνάμεις, αἱ ὁποῖαι προσδιορίζουν τὸν βαθμὸν δραστηριότητος ἐκάστης οἰκονομίας, δεόν μεταξὺ τῶν ἄλλων νὰ ἐξετάσωμεν *τοὺς πολιτιστικούς παράγοντας, τῶν ὁποίων αἱ ἐπιρροαὶ ἐκτείνονται ἐφ' ὀλοκλήρου τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς.*

Ἡ οἰκονομικὴ δραστηριότης, ὡς τὸ τελικὸν ἀποτέλεσμα ἀλληλεπιδράσεως μεταξὺ πόρων, τεχνολογίας καὶ ἀνθρωπίνου παράγοντος, ἀντανακλᾷ κοινωνικὰς ἀξίας, κίνητρα, συμπεριφορὰν, καὶ ψυχικὰς διαθέσεις (attitudes), ἥτοι τὸ πολιτιστικὸν πλαίσιον ἐνὸς κοινωνικοῦ συνόλου. Ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις δὲν περιορίζεται εἰς μεταβολὴν τῆς οἰκονομικῆς ὀργανώσεως ἀλλὰ σημαίνει ἐπίσης καὶ μεταμόρφωσιν τοῦ ἀνθρωπίνου παράγοντος καὶ τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος ἐντὸς τοῦ ὁποίου λαμβάνει χώραν ἡ οἰκονομικὴ δραστηριότης.

Ἡ ἐπίδρασις τῶν πολιτιστικῶν ἀξιῶν καὶ τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν ἐπὶ τῆς οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς καὶ τῆς οἰκονομικῆς ὀργανώσεως εἶναι περιοριστικὴ καθ' ἣν ἕκτασιν αἱ ἀξίαι αὐταὶ ἀντιπροσωπεύουν ἀποκλίσεις ἀπὸ τὸν ὀρθολογισμόν, ὁ ὁποῖος ὁμολογουμένως ἀποτελεῖ τὴν ἐξαιρέσιν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην συμπεριφορὰν. Ἡ μὴ ὀρθολογικὴ (irrational) συμπεριφορὰ συνεχίζεται συχνά, παρὰ τὴν ὑπαρξιν ὀρθολογικῶν πιέσεων. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς δύο κυρίως παράγοντας—ἄφ' ἐνὸς εἰς τὰ δημιουργηθέντα καὶ ἐκ τῆς συμπεριφορᾶς αὐτῆς συντηρούμενα συμφέροντα, τὰ ὁποῖα καὶ διαμορφώνουν πολιτικὰς καταστάσεις ἢ κοινωνικὰς συνθήκας καὶ ἄφ' ἑτέρου εἰς τὴν ἀδράνειαν, ἡ ὁποία εἶναι συχνὰ περισσότερον εὐπρόσδεκτος ἀπὸ τὴν δρᾶσιν.

Ἡ ἐπίδρασις τῶν κοινωνικοπολιτιστικῶν παραγόντων δὲν δύναται νὰ ἐξετασθῇ συστηματικῶς καὶ μὲ ἀξιώσεις ποσοτικῆς ἀκριβείας. Δυστυχῶς, οἱ οἰκονομολόγοι καὶ οἱ ἱστορικοὶ τῆς οἰκονομίας δὲν κατάρθωσαν ἀκόμη ν' ἀναπτύξουν ἱκανοποιητικὰς μεθόδους διὰ τὸν προσδιορισμὸν τῆς σχετικῆς σημασίας τῶν διαφόρων ἐξωοικονομικῶν ἐμποδίων ἄφ' ἐνὸς καὶ κινήτρων ἄφ' ἑτέρου, τὰ ὁποῖα ἐμποδίζουν ἢ ἀντιστοίχως προωθοῦν τὰς οἰκονομικὰς μεταβολὰς. Εἰς τὴν οἰκονομικὴν ἱστορίαν, ἡ ἔρευνα καὶ ἡ διατύπωσις γενικῶς θεωριῶν ἐπὶ τοῦ ρόλου τῶν πολιτιστικῶν παραγόντων ἀποτελεῖ ἐξαιρετικῶς ἄχαρῃ ἔργον. Ἐν τούτοις, δὲν δυνάμεθα νὰ παραβλέσωμεν τοὺς παράγοντας τούτους, ὅσον δύσκολος καὶ ἂν εἶναι ἡ ἀκριβῆς στάθμισις των. Ἡ παρουσία των καὶ ἡ ἐπίδρασις των εἰς τὴν οἰκονομικὴν ζωὴν εἶναι ἀναμφισβήτητος.

Βεβαίως υπάρχει πάντοτε ὁ κίνδυνος νὰ ὑπερτονισθῇ ὁ ρόλος τῶν κοινωνικοπολιτιστικῶν παραγόντων εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς οικονομικῆς συμπεριφορᾶς καὶ νὰ ἀποδοθῇ εἰς τοιούτους παράγοντας οἰοῦντο φαινόμενον τοῦ ὅποίου ἡ κατανόησις ἢ μέτρησις παρουσιάζει δυσκολίας. Πράγματι, μερικοὶ ἐρευνηταὶ ἀπέδωσαν τὸ ὑπανάπτυκτον ὠρισμένων κοινωνιῶν καὶ τὸ χαμηλόν των βιοτικὸν ἐπίπεδον ἀποκλειστικῶς εἰς πολιτιστικούς παράγοντας. Θὰ ἠδύνατο ἐν τούτοις νὰ ὑποστηριχθῇ ἐν προκειμένῳ, ὅτι εἰς μερικὰς κοινωνίας ὠρισμένοι ἐπικρατοῦσαι ἀξίαι καὶ θεσμοὶ ἀσκοῦν ἀνασταλτικὴν ἐπὶ τῆς προόδου ἐπίδρασιν, ἀκριβῶς διότι συμβαίνει αἱ κοινωνίαι αὗται νὰ εἶναι καθυστερημένοι. Δηλαδή, οἱ ἐν λόγῳ πολιτιστικοὶ παράγοντες δὲν ἀποτελοῦν κατ' ἀνάγκην τροχοπέδην εἰς τὴν ἀνάπτυξιν μιᾶς οικονομίας, ἀλλ' ἀπλῶς ἀντικατοπτρίζουν ἓνα σχετικῶς χαμηλὸν ἐπίπεδον οικονομικῆς ἀναπτύξεως.

Θὰ ἠδύνατο περαιτέρω νὰ ὑποστηριχθῇ, ὅτι εἰς μίαν σφριγῶσαν οικονομίαν αἱ νέαι καὶ ρωμαλέαι δυνάμεις, αἱ ὅποια δημιουργοῦνται ἐντὸς τῶν κόλπων τῆς, δύνανται κάλλιστα νὰ παρασύρουν τὰς καθιερωμένας ἀξίας ἢ νὰ τὰς μεταβάλουν εἰς τρόπον ὥστε ν' ἀποτελέσουν στοιχεῖον ἐνισχυτικὸν τῆς περαιτέρω ἀναπτύξεως. Πράγματι, ὡς προέκυψεν ἀπὸ σχετικὰς ἐμπειρικᾶς μελέτας, μεταβολαί, λόγου χάριν, τῆς παραγωγικότητος εἰς τὴν χρησιμοποίησιν ἢ τὴν ἔκτασιν τῆς καλλιεργείας τῆς διαθέσιμου γῆς, ἐπέδρασαν ἐπὶ τῶν ὑφισταμένων θεσμῶν, ὅπως ἐπὶ τῆς μορφῆς τῆς οἰκογενείας (1). Καθῶς, δηλαδή, γίνεται αἰσθητὴ ἡ ἐπίδρασις τῆς βιομηχανοποιήσεως καὶ τῆς ἀναπτύξεως τῶν ἀστικῶν κέντρων (urbanization), ἡ οἰκογενειακὴ μονὰς σμικρύνεται περιοριζομένη τελικῶς εἰς πυρῆνα συγγενῶν πρώτου βαθμοῦ. Ἀντιστρόφως, ἡ διανομή γαιῶν εἰς ἀκλήρους χωρικοὺς, τείνει νὰ ἐπιφέρῃ μεταβολὰς εἰς τὴν μορφήν τῆς οἰκογενειακῆς ὀργανώσεως πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς ἐπεκτάσεώς της διὰ τῆς διακλαδώσεως καὶ τῆς δημιουργίας νέων οἰκογενειῶν.

Ἡ οικονομικὴ πρόοδος καὶ ἡ συμβαδίζουσα με αὐτὴν ἀνάπτυξις τῶν ἀστικῶν κέντρων, συνεπιφέρουν τὴν παροχὴν εἰς τὰ ἄτομα περισσοτέρων δυνατοτήτων ἐπιλογῆς, μελλοντικῶν σκοπῶν καὶ μέσων πραγματοποίησεως τούτων, ἐν συγκρίσει πρὸς τὰς ὑφισταμένας εἰς μίαν στάσιμον καὶ ἀμέτοχον ἀγροτικὴν κοινωνίαν. Αἱ νέαι αὗται δυνατότητες ἐπιλογῆς ἐπιφέρουν διάβρωσιν τῶν πολιτιστικῶν των προτύπων καὶ μεταβάλλουν τὰς ἐκ παραδόσεως ἀπόψεις τῶν ἀτόμων. Ἡ χαλάρωσις τῶν μέχρι τοῦδε αὐστηρῶν κοινωνικῶν ἐλέγχων ἐπὶ τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀτόμου, τοῦ ἐπιτρέπει νὰ ἐπεκτείνῃ τὰς σχέσεις του ἀπὸ τὴν μίαν ὁμάδα — δηλαδή τὴν οἰκογένειαν ὑπὸ τὴν εὐρείαν αὐτῆς μορφήν — εἰς ποικιλίαν ὁμάδων, ἃν καὶ οἱ νεοσχηματιζόμενοι ψυχικοὶ δεσμοὶ ἐντὸς ἐκάστης ἐκ τῶν ὁμάδων τούτων εἶναι πιθανῶς περιορισμένοι. Ἐνα σύ-

1) Ἴδε τὰς μελέτας τοῦ G. P. Murdock, *Social Structure* (Κοινωνικὴ Διάφρασις), N. York, Mac Millan 1949. J. Halpern, «A Serbian Village» (Ἐνα Χωριὸ τῆς Σερβίας), N. York, Columbia University Press, 1958. Donald Pitkin, «Land Tenure and Family Organization in an Italian Village» (Μορφὴ ἐγγείου ἰδιοκτησίας καὶ οἰκογενειακὴ ὀργάνωσις εἰς ἓνα ἰταλικὸ χωριὸ), *Περιοδ. Human Organization*, XVIII (Χεῖμῶν 1959-60), σελ. 169-173.

στημα νέων κοινωνικῶν ἐλέγχων προσηρμοσμένων πρὸς τὰς ἀνάγκας τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας ἀναπτύσσεται ἀπὸ τὰς ἐπὶ μέρους ὁμάδας (segmental groups). Περαιτέρω, μὲ τὴν ἐπέκτασιν τῶν συγκοινωνιῶν καὶ τὴν δημιουργίαν ἔθνικῶν ἀγορῶν, παραλλήλως πρὸς τὰς μέχρι τότε ὑπαρχούσας τοπικὰς ἀγοράς, τὴν τοπικιστικὴν συνείδησιν ἀντικαθιστᾷ ἡ ἔθνικὴ συνείδησις⁽²⁾. Ἡ αὔξησις ἀφ' ἐτέρου τῆς ὀριζοντίας καὶ καθέτου κινητικότητος (mobility), ἡ δημιουργουμένη ἀπὸ τὴν αὔξησιν τοῦ ἀτομικοῦ εἰσοδήματος, καθὼς καὶ ἡ παράλληλος χαλάρωσις τῆς ἀκαμψίας εἰς τὸν τρόπον τῆς συμμορφώσεως τῶν ἀτόμων εἰς τὸν ρόλον των ὡς μελῶν μιᾶς κοινωνικῆς ὁμάδος, διεγείρουν σειρὰν διαρκῶς μεταβαλλομένων κινήτρων καὶ διευκολύνουν τὴν ἐκμετάλλευσιν νέων εὐκαιριῶν εἰς μίαν κοινωνίαν. Ἡ κοινωνικὴ κινητικότης, φέρουσα εἰς στενωτέραν ἐπαφήν διαφόρους τοπικοὺς πολιτισμοὺς καὶ προωθοῦσα τὴν ἀνεκτικότητα ἔναντι τῶν τάσεων μὴ αὐστηρᾶς προσηλώσεως εἰς τὰ παραδεδεγμένα, τόσον εἰς τὸν πολιτιστικὸν ὅσον καὶ εἰς τὸν κοινωνικὸν τομέα, διευκολύνει καὶ ἐπιταχύνει τὰς πολιτικὰς μεταβολὰς⁽³⁾. Οὕτως ὁ μετασχηματισμὸς μιᾶς οἰκονομίας προκαλεῖ ἄλυσιν κοινωνικῶν καὶ πολιτιστικῶν μεταβολῶν.

Εἶναι, ἐπομένως, ἄσκοπον τὸ ἐρώτημα ἐὰν αἱ κοινωνικαὶ ἀντιλήψεις, ὅπως π.χ. ἡ Προτεσταντικὴ ἠθικὴ, προηγοῦνται ἢ ἐπονται τῶν οἰκονομικῶν μεταβολῶν, ἢ ὅπερ καὶ τὸ ὀρθότερον, εὐρίσκονται εἰς σχέσιν ἀλληλεξαρτήσεως μεταξύ των⁽⁴⁾.

2) Ἴδε σχετικῶς Joseph A. Kahl «Some Social Concomitants of Industrialization and Urbanization» (Κοινωνικὰ τινα ἐπακόλουθα τῆς βιομηχανοποιήσεως καὶ τῆς ἀναπτύξεως τῶν ἀστικῶν κέντρων), *Human Organization*. XVIII (Χειμῶν 1959-60), σ. 53-74.

3) Ἀντιθέτως δύναται νὰ ὑποστηριχθῆ, ὅτι ἡ αὔξησις τῆς κινητικότητος πιθανῶς νὰ συντελῆ εἰς τὴν δημιουργίαν κοινωνικῆς καὶ πολιτιστικῆς μισαλλοδοξίας, λόγῳ «σχετικῆς στερήσεως» καὶ συγκρούσεως ἀξιών. Εἰς μίαν ἀναπτυσσομένην ἀνοικτὴν οἰκονομίαν, μὲ ἐπιπεδα ἐπιδιώξεων ἀνώτερα τῶν πραγματοποιουμένων ἐπιτεύξεων, τὸ ἄγχος σχετικῆς ἀποτυχίας θὰ ἠδύνατο νὰ περιορίσῃ τὰ πλαίσια τῆς ἀνεκτικότητος. Τὸ ἄγχος αὐτὸ ἐνισχύεται ὑπὸ τῆς νευρικότητος, ἡ ὁποία προκαλεῖται ἐκ τῆς βαθμιαίας ἐξαφανίσεως τῶν ἀγροτικῶν ἠθῶν καὶ ἐθίμων καὶ τῆς μεταβάσεως ἀπὸ τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας εἰς τὴν ἀστικὴν. Ἡ νευρικότης αὕτη δύναται νὰ λάβῃ μορφήν ἐπιθετικότητος ἔναντι τῶν ἄλλων. Ἴδε Samuel Stonffer, «Needed Research on the Tolerance of Nonconformity» (Ἡ ἀνάγκη τῆς Ἑρεῦνης ἐπὶ τῆς Ἐνοχίας τοῦ Μὴ-κοινοφρονοῦ), *Proceedings, American Philosophical Society*, Cic. 1955, σελ. 239-243. Ὁ καθηγητὴς Stonffer ἐξετάζει τὰς ἀνωτέρω ἐπιστημονικὰς ὑποθέσεις, ἀλλὰ καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ κοινωνικὴ κινητικότης καὶ ἡ παιδεία, τελικῶς κλίνουν τὴν πλάστιγγα πρὸς τὴν πλευρὰν τῆς αὔξησεως τῆς ἀνεκτικότητος.

4) Ἐκτὸς τῆς κλασσικῆς φιλολογίας ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ, περιλαμβανοῦσης καὶ τὸ βιβλίον τοῦ Max Weber «The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism» (Ἡ προτεσταντικὴ ἠθικὴ καὶ τὸ πνεῦμα τῆς κεφαλαιοκρατίας), ἴδε καὶ Bert Hoselitz; «Non-Economic Barriers to Economic Development» (Ἐξω-Οἰκονομικὰ ἐμπόδια εἰς τὴν Οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν), *Economic Development and Cultural Change*, Μάρτιος τοῦ 1952, ὑπὸ τοῦ ἰδίου, «Non-Economic Factors in Economic Development» (Οἱ Ἐξω-Οἰκονομικοὶ Παράγοντες τῆς Οἰκονομικῆς Ἀναπτύξεως), *American Economic Review*, XLVII (Μάϊος 1957), σελ. 28-41. «Psychological Aspects of Economic growth», *Free Press*, 1960. Ἐπίσης ὑπὸ T. Parsons, «The Structure of Social Action» (Ἡ Διάρθρωσις τῆς κοινωνικῆς δράσεως), Glencoe : Ill., *Free Press*, 1945· καὶ τὰς ἀντιθέτους ἀπό-

Διότι τοιαῦτα ἔρωτήματα, τὰ ὅποια συνήθως προκαλοῦν ἀκατανόητα ἐπιχειρήματα καὶ μεταφυσικὰς ἀκροβασίας δὲν συντελοῦν εἰς τὴν διαφώτισιν τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας. Ἡ κοινωνικὴ ζωὴ εἶναι ἀρκετὰ περιπτεπλεγμένη ὥστε νὰ μὴ ἐπιτρέπη ἀπλοϊκὰ καὶ σαθρὰ συμπεράσματα βασιζόμενα ἐπὶ μιᾶς κατευθειᾶν σχέσεως αἰτίου καὶ αἰτιατοῦ. Ὑπάρχει ἀλληλεξάρτησις καὶ ἀλληλεπίδρασις μεταξύ τῶν κοινωνικῶν, πολιτιστικῶν καὶ οἰκονομικῶν συνθηκῶν, οἱ δὲ μεταβλητοὶ παράγοντες ἐν προκειμένῳ εἶναι πολλοὶ καὶ αἱ μεταξύ των σχέσεις πολὺπλοκοί. Θὰ ἦτο χρησιμώτερον ἀντὶ τοῦ ἔρωτήματος ἂν οἱ πολιτιστικοὶ παράγοντες δημιουργοῦν τὰς οἰκονομικὰς μεταβολὰς ἢ εἶναι συνέπεια αὐτῶν νὰ ἐρωτηθῇ ἂν καὶ κατὰ πόσον εἰς μίαν οἰκονομικῶς καὶ τεχνολογικῶς ὑπανάπτυκτον κοινωνίαν, αἱ παραδεδεγμένοι ἀξίαι καὶ οἱ κρατοῦντες θεσμοὶ τείνουν νὰ διατηρηθοῦν ἐν ἰσχυρί καὶ νὰ συντελέσουν εἰς τὴν διαιώνισιν τοῦ ὑπαναπτύκτου χαρακτῆρος τῆς κοινωνίας αὐτῆς.

Αἱ κοινωνικαὶ ἀξίαι καὶ οἱ θεσμοὶ ἐπιδροῦν ἐπὶ τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς ποικιλοτρόπως λ.χ. διὰ τῶν καταναλωτικῶν συνθηκῶν, τῶν μεθόδων οἰκονομικῆς ὀργανώσεως, τῆς ἀποδοτικότητος τῆς ἐργασίας, τῆς ὑποκειμενικῆς στάσεως ἔναντι τῆς ἀτομικῆς πρωτοβουλίας καὶ βεβαίως καὶ τῆς καθόλου στάσεως ἔναντι τῆς ζωῆς γενικῶς⁵⁾. Ἐν γενικαῖς γραμμαῖς ὠρισμένοι ἀξίαι ἔχουν συνταυτισθῆ μετὰ τὰς βασικὰς κατευθύνσεις τῶν δυτικῶν κοινωνιῶν καὶ μετὰ τὴν οἰκονομικὴν των ὀργάνωσιν. Τὸ δυτικὸν σύστημα ἠθικῶν ἀξιῶν ἔχει ὡς βασικὰ του χαρακτηριστικὰ τὸν ὀρθολογισμόν του, τὸν ἐμπειρισμόν καὶ τὴν ἐπιστημονικὴν νοοτροπίαν. Ἡ γενικῶς ἐπικρατοῦσα ἄποψις περὶ τρόπου διαβιώσεως εἰς τὰς υτικὰς κοινωνίας εἶναι προσανατολισμένη πρὸς τὴν κοινωνικὴν ἐπιτυχίαν. Εἶναι περισσώτερον κοσμοπολιτικὴ καὶ ὠφελιμιστικὴ παρὰ τοπικιστικὴ καὶ μυστικιστικὴ, χαρακτηριστικῶς αἱ σχέσεις μεταξύ τῶν ἀτόμων διέπονται ὑπὸ ἀπροσώπων μᾶλλον παρὰ ὑπὸ συναισθηματικῶν κριτηρίων.

Ἄφ' ἑτέρου, ἐν γενικαῖς πάλιν γραμμαῖς, εἰς ὠρισμένον ἀριθμὸν οἰκονομικῶς ὑπαναπτύκτων κοινωνιῶν, ὠρισμένοι αὐτόχθονες πολιτιστικαὶ ἀξίαι καὶ θεσμοὶ ἐν μέρει ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὰς ἀξίας αὐτὰς εἶναι πιθανὸν νὰ ἐμποδίζουσι τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν. Ἐὰν δὲν ὑπάρχουν ἰσχυραὶ δυνάμεις δρᾶσαι πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ, ὠρισμένοι πολιτιστικαὶ παραδόσεις εἰς τὰς χώρας αὐτὰς θ' ἀποτελοῦν ἐμπόδιον ἀκόμη καὶ εἰς περιωρισμένης ἐκτάσεως οἰκονομικὰς μεταβολὰς. Οὕτω ὁ ὑποτονισμὸς τῶν ὑλικῶν ἐπιδιώξεων καὶ

ψεις τοῦ Philip Hauser, εἰς «Cultural and Personal Obstacles to Economic Development in the less developed Areas» (Πολιτιστικὰ καὶ προσωπικὰ ἐμπόδια εἰς τὴν κοινωνικὴν ἀνάπτυξιν τῶν ὀλιγώτερον προηγμένων χωρῶν), Human Organization : XVII (θῆρος 1959), σελ. 81 καὶ ὑποσημ. II. Τέλος, μέγας ἀριθμὸς θεωρητικῶν καὶ ἐμπειρικῶν μελετῶν ἐδημοσιεύθησαν εἰς τὸ «Economic Development and Cultural Change».

5) Ὁ Hauser, ἴδε ἀνωτέρω, σελ. 81, κατέταξε τὰ πολιτιστικὰ καὶ προσωπικὰ ἐμπόδια εἰς δύο κατηγορίας : τὰ ὑπαγόμενα εἰς τὴν ἀποικιακὴν κληρονομίαν καὶ τὰ ἀνήκοντα εἰς τὸν αὐτόχθονα πνευματικὸν πολιτισμόν (culture), ὅπως ἡ διαμόρφωσις τῶν κοινωνικῶν στρωμάτων (κοινωνικὴ ἐστρωμάτωσις), αἱ ἐκ παραδόσεως ἐπιβεβλημένοι ἀξίαι, ἡ προεπιστημονικὴ νοοτροπία, ὁ σεβασμὸς πρὸς τὴν ἡλικίαν, ὁ ἀτομισμὸς καὶ ἡ δημογραφικὴ ἀνισορροπία.

τῆς ἐπιγείου ζωῆς καὶ ἀντιθέτως ὁ τονισμὸς τοῦ μυστικιστικοῦ καὶ ψυχικοῦ στοιχείου καθὼς καὶ τῆς μελλούσης ζωῆς βεβαίως δὲν συντελοῦν εἰς τὴν αὐξήσιν τῆς ἐργατικότητος οὔτε δύνανται νὰ χρησιμεύσουν ὡς βάσις ἐνὸς ὀρθολογιστικοῦ συστήματος κινήτρων καὶ ἀμοιβῶν. Ἀντιθέτως τοιαύτη ἄποψις περὶ ζωῆς ἀποθαρρύνει κάθε ζῆλον πρὸς οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν, ὑλικὴν δημιουργίαν καὶ συγκέντρωσιν οἰκονομικῶν μέσων ἐκ μέρους οἰουδήποτε μέλους τῆς κοινωνίας αὐτῆς τὸ ὁποῖον ἤθελε τυχὸν ἐμφανίσει τοιαύτας τάσεις.

Ἡ κατανομή τοῦ χρόνου μεταξὺ ἐργασίας καὶ ἀναπαύσεως εἰς ὠρισμένας ὀλιγώτερον ἀνεπτυγμένας οἰκονομίας κατὰ κανόνα εἶναι πρὸς ὄφελος τῆς ἀναπαύσεως (6). Τοῦτο καταφαίνεται ἐκ παραδειγμάτων ἀπὸ πολλὰς ἀγροτικὰς χώρας. Ὁ χωρικὸς τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου π.χ. διαθέτει σημαντικὸν μέρος τοῦ χρόνου του εἰς τὰ καφενεῖα, παίζων χαρτιά, συζητῶν πολιτικὰ ἢ ρευμβάζων ἐνῶ πίνει τὸν καφέ του ἢ καπνίζει ναργιλέ. Δι' ἓνα μέρος μιᾶς ἀνεπτυγμένης ἀποδοτικῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας, ὅπου ἡ κάθε ἐνέργεια κατευθύνεται πρὸς ὠρισμένον σκοπὸν, αἱ ἀνωτέρω ἐνασχολήσεις ἀποτελοῦν σπατάλην χρόνου. Ἀπὸ οἰκονομικῆς ἀπόψεως τοῦτο εἶναι ἀκριβές. Ταυτοχρόνως ὅμως ἀποτελοῦν τρόπον ζωῆς τὸν ὁποῖον ἴσως οὗτος θὰ ἐνοστάλγει ἐὰν τὸν εἶχε δοκιμάσει. Πράγματι εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Μεσόγειον ὁ αἰσθηματισμὸς, τὸ ἐρωτικὸν παιχνίδι, ἡ ἔφεσις πρὸς καλοζωίαν, «ἡ καλὴ καρδιά», τὸ δεικτικὸν χιοῦμορ, ἡ ἔξαψις τῆς πολιτικῆς συζητήσεως, τὸ συναίσθημα ὅτι ἀποτελεῖ κανεὶς μέρος ἐνὸς ἔστω καὶ παρακμάζοντος κόσμου, ὅλα αὐτὰ συνθέτουν ἐνίστε ἓνα γοητευτικὸν τρόπον ζωῆς. Εἰς ὠρισμένας Κοινότητας τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς τεράστιον ποσοστὸν χρόνου καὶ ἐνεργείας διατίθεται εἰς τὰς τοπικὰς πανηγύρεις. Εἰς τὰς ἀγροτικὰς περιφέρειάς ἀφιερώνει κανεὶς τὸ ἐν τρίτον τοῦ χρόνου του, χωρὶς νὰ ὑπολογίζωνται αἱ Κυριακαί, εἰς ἑορταστικὰς ἐκδηλώσεις (7). Πρὸ τοῦ Α' Παγκοσμίου Πολέμου ἡ ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ἀφιέρωνε τὸ ἡμισυ τοῦ ἔτους εἰς θρησκευτικὰς ἑορτὰς καὶ ἀργίας. Ὑπελογίζετο ὅτι οἱ ἀγρόται τῆς σχετικῶς εὐφόρου Θεσσαλικῆς πεδιάδος εἰργάζοντο κατὰ μέσον ὄρον 175 ἡμέρας κατ' ἔτος. Οἱ γαιοκτῆμονες μετὰ δυσκολίας κατῶρθωναν νὰ τοὺς κάμουν νὰ ἐργασθῶν μέχρι 200 ἡμερῶν.

6) Ἐξ ἄλλου, ἡ οἰκονομικὴ πρόοδος, τουλάχιστον τοῦ εἴδους τὸ ὁποῖον ἐπετεύχθη εἰς τὰς Η.Π.Α., ἂν καὶ ἐπέφερε μείωσιν τῶν ὥρων ἐργασίας φαίνεται ὅτι παραλλήλως ἐμίωσε καὶ τὸν χρόνον, ὁ ὁποῖος ἀφιερώνεται εἰς πνευματικὰς καὶ πολιτιστικὰς ἐνασχολήσεις. Ἡ σχετικῶς ὑψηλὴ ἀμοιβὴ τῆς ἐργασίας συντελεῖ ὥστε ἡ «ἀνάπαυσις» νὰ γίνεταί πολὺν δαπανηρὰ καὶ οὕτω ὁ ἰδανικὸς αὐτὸς ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τῆς οἰκονομικῆς προόδου καθίσταται ἀπρόσιτος διὰ μίαν εὐποροῦσαν καὶ «ἀποδοτικὴν» κοινωνίαν. Εὐγλωττον περιγραφὴν τῆς σκοτεινῆς αὐτῆς πλευρᾶς τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως ἐν σχέσει μὲ τὴν παιδείαν, τὴν τέχνην καὶ τὸν πνευματικὸν ἐν γένει πολιτισμὸν, δίδουσι οἱ Tibor καὶ Anne Scitovsky εἰς ἄρθρον των «What Price Economic Progress» (Τί κοστίζει ἡ Οἰκονομικὴ πρόοδος), Yale Review, XLIX, No 1 (φθινόπωρον 1959), σελ. 95-110.

7) Ἴδε William F. Whyte καὶ Allan R. Holmberg «Human Problems of U.S. Enterprise In Latin America», (Προβλήματα ἀνθρωπίνων σχέσεων τῶν ἀμερικανικῶν ἐπιχειρήσεων εἰς τὴν Λατινικὴν Ἀμερικὴν), Human Organization, XV (Φθινόπωρον 1956), σελ. 1-40.

Ἐναντιβόλως ἢ μὴ παραγωγικὴ αὕτη χρησιμοποίησις τοῦ χρόνου ἀποτελεῖ ἐκδηλώσιν τῶν συνθηκῶν ἀνεργίας καὶ ὑποαπασχολήσεως, αἱ ὁποῖαι ἐπικρατοῦν εἰς τὰς πλείστας τῶν καθυστερημένων ἀγροτικῶν οἰκονομιῶν, ἀποτελεῖ ὅμως συγχρόνως καὶ τρόπον ζωῆς. Ἡ χειρωνακτικὴ ἐργασία δὲν θεωρεῖται ἀξιοπρεπὴς ἀπασχόλησις, δὲν ἀμείβεται καλῶς οὔτε εἶναι ἰδιαίτερος εὐχάριστος. Ἡ ζωὴ ἡμπορεῖ νὰ δώσῃ συγκινήσεις πολὺ ἐντονωτέρας ἀπὸ τὴν μονοτονίαν τῆς σωματικῆς ἐργασίας, ἢ ὅποια ἀπαιτεῖται διὰ τὴν δημιουργίαν τῶν ὑλικῶν ἀνέσεων. Ἡ ἐργασία αὕτη εἶναι κάτι περισσότερον ἀπὸ ἀνιαρά, εἶναι σκληρὰ καὶ ἐπίπονος. Τοιοτοτρόπως ἄτομα μὲ πολὺ χαμηλὸν εἰσόδημα, τὰ ὅποια ἐνδέχεται νὰ μείνουν ἄνευ ἐργασίας διὰ μακρὰς περιόδους κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἔτους, σπανίως θὰ ἐδέχοντο νὰ καταγίνουν μὲ ἔργα ἀνιαρὰ ὅπως ἡ καλλιέργεια ἐνὸς λαχανοκήπου ἢ ὁ ὑδροχρωματισμὸς τοῦ τοπικοῦ σχολείου, τὰ ὅποια ἐν τούτοις θὰ ἐβελτίωναν τὸ ἐπίπεδον τῆς ζωῆς των. Ταξιδιώται διερχόμενοι τὴν ὑπαιθρον πολλῶν καθυστερημένων χωρῶν συχνὰ δοκιμάζουσι ἐκπληξιν βλέποντες χαλασμένα σπίτια, ἀγροικίας ἢ ἄλλα κτίρια, τὰ ὅποια θὰ ἠδύναντο νὰ διατηρηθοῦν εἰς καλὴν κατάστασιν μὲ ἀπλὴν χειρωνακτικὴν ἐργασίαν, ἢ ὅποια συχνὰ ὑποαπασχολεῖται. Ἐν τούτοις, ἀπόφοιτοι γυμνασίων, διὰ νὰ μὴ ἀναφέρομεν τοὺς ἀποφοίτους ἀνωτέρων σχολῶν, ἐπιζητοῦν μόνον ἀπασχόλησιν εἰς γραφεῖα. Ἀκόμη καὶ οἱ ἀπόφοιτοι ἀγροτικῶν σχολῶν ἀποφεύγουσι τὴν πρακτικὴν πλευρὰν τῆς ἀγροτικῆς ἐργασίας, ἀποβλέποντες εἰς κυβερνητικὰς θέσεις ἢ εἰς τὴν διεύθυνσιν π.χ. γεωργικῶν συνεταιρισμῶν.

Πράγματι, μέχρι πρὸ ὀλίγων δεκαετηρίδων αἱ ἀγροτικαὶ περιοχαὶ τῆς μέσης Ἀνατολῆς καὶ τῆς Ν.Α. Εὐρώπης εὐρίσκοντο κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν παλαιῶν ὀθωμανικῶν παραδόσεων σχετικῶς μὲ τὴν οἰκονομικὴν καὶ κοινωνικὴν των ζωὴν. Μακρὰ περίοδος ξενικῆς κατοχῆς, συχνοὶ καταστρεπτικοὶ πόλεμοι καὶ κακοδιοικήσεις εἶχον δημιουργήσει ἕνα κλίμα ἀπαθείας μοιρολατρικῆς ἀποδοχῆς τῆς πείνας, ὡς τοῦ φυσικοῦ τρόπου ζωῆς διὰ τὴν πλειονότητα τῶν ἀγροτῶν καὶ ἕνα καθεστῶς χαμηλῆς ἀμοιβῆς τῆς ἀνθρωπίνης ἐργασίας. Ἐπομένως εἶχεν ἐπικρατήσει ἢ ἀντίληψις ὅτι κάθε προσπάθεια ἦτο ματαία, μία ἡττοπάθεια καὶ μία ἀπροθυμία πρὸς καταρτισμὸν σχεδίων διὰ τὸ μέλλον. Οὕτω λ.χ. ὁ Τοῦρκος χωρικός συνηθισμένος εἰς τὴν πείναν καὶ τὴν συνεχῆ διάψευσιν τῶν ἐλπίδων του εἶχε παύσει νὰ περιμένῃ ὑλικὴν πρόοδον. Αἱ ἐπιδιώξεις του περιορίζοντο εἰς τὸ νὰ ἐξασφαλίσῃ ἕνα μέτριον βιοτικὸν ἐπίπεδον. Πέραν τούτου τὸ ἐνδιαφέρον του συνίστατο ὅχι εἰς τὸ ν' αὐξήσῃ τὰ ὑλικά του μέσα ἀλλὰ εἰς τὸ νὰ διασκεδάσῃ ὅπως τοῦ ἦτο δυνατόν.

Μακρὰ περίοδος στερήσεων, ἀπογοητεύσεων, ἀνικάνου ὑδροκεφαλικῆς διοικήσεως καὶ κυβερνήσεων ἀδιαφοροσῶν διὰ τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν ἐκληροδότησεν εἰς τὸν ἀγρότην τῶν περισσοτέρων καθυστερημένων οἰκονομιῶν βαθεῖαν καχυποψίαν. Οὗτος ἀρνεῖται νὰ ἐφαρμόσῃ, π.χ., νέαν τεχνικὴν καὶ μεθόδους προτοῦ ἀποδειχθῆ ἔπαινελημένως ὅτι εἶναι εὐεργετικά. Δὲν δέχεται εὐκόλως τὰς συμβουλὰς τοῦ γεωπόνου τῆς γεωργικῆς ὑπηρεσίας διότι οὗτος ἀντιπροσωπεύει τὸ κράτος. Δὲν ἐπιχειρεῖ νέας καλλιεργείας οὔτε δοκιμάζει νέας ποιτικίας, διότι πικρὰ πείρα τὸν ἔχει διδάξει ὅτι οἱ κόποι του ἀποβαίνουν εἰς μά-

την. Ἡ ἔρευνα τοῦ Ἰδρύματος Ροκφέλερ εἰς τὴν Κρήτην διεπίστωσεν ὅτι εἰς τὰς περισσοτέρας περιπτώσεις ὀλιγώτερον τοῦ ἑνὸς δεκάτου τῶν ἐρωτηθέντων ἀγροτῶν, οἱ ὅποιοι εἶχον πληροφορηθῆ περὶ νέων ποικιλιῶν, ὑψηλῆς ἀποδόσεως, τὰς εἶχον πράγματι κολλιεργήσει (*).

Αἱ ἠθικαὶ ἀξίαι ἑνὸς λαοῦ ἐκφράζονται διὰ τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ των συστήματος καὶ ταυτοχρόνως ὀφείλονται μερικῶς τουλάχιστον εἰς αὐτό. Αἱ ὑπανάπτυκτοι οἰκονομαὶ κατὰ κανόνα πάσχουν ἀπὸ σοβαρὰν ἔλλειψιν τεχνικῶν, διευθυντῶν ἐπιχειρήσεων, γεωπόνων καὶ γενικώτερον ἀτόμων καταλλήλως ἐκπαιδευμένων καὶ ἱκανῶν νὰ ἐργάζωνται παραγωγικῶς. Ἐν τούτοις τὰ ἐκπαιδευτικὰ συστήματα τῶν χωρῶν αὐτῶν ἀποδίδουν σημασίαν εἰς τὴν σχολαστικὴν μὲν μορφῶσιν καὶ *σχέδιον ἀδιάφορον* διὰ τὴν πραγματιστικὴν, τεχνολογικὴν κατάρτισιν τῶν μαθητῶν. Εἰς πολλὰς πτωχὰς χώρας ἡ ἐκπαίδευσίς ἔμεινε προσκολλημένη εἰς τὴν παλαιὰν φιλολογικὴν καὶ φορμαλιστικὴν παράδοσιν, τόσον ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον ὅσον καὶ πρὸς τὴν μέθοδον, καὶ εἰς ἕνα κενὸν ἰντελεκτουαλισμὸν ἀντὶ νὰ ἐπιδιώκῃ τὴν δημιουργίαν ἀποφοίτων ἱκανῶν νὰ ἐκτελέσουν ἔργα τῆς καθημερινῆς ζωῆς, τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἱκανοτήτων, αἱ ὅποια ἀπαιτοῦνται διὰ τὴν ἀποδοτικὴν ἐκμετάλλευσιν τῶν φυσικῶν πόρων καὶ τὴν αὔξησιν τῆς παραγωγικότητος.

Ἡ πρόσφατος μελέτη τοῦ F.A.O. (Ὄργανισμοῦ Τροφίμων καὶ Γεωργίας τοῦ O.H.E.) ἐπὶ τῶν δυνατοτήτων ἀναπτύξεως τῶν χωρῶν τῆς Μεσογείου διεπίστωσεν ὅτι εἰς τὰς χώρας αὐτὰς ἡ παιδεία δὲν ὑστερεῖ μόνον ποσοτικῶς ἀλλὰ καὶ ποιοτικῶς (**). Ὅπως συμβαίνει συνήθως εἰς τὰς ὑπαναπτύκτους οἰκο-

8) A. L. Albaugh, Crete: A Case Study of an Underdeveloped Area, (Κρήτη, Κατὰ περίπτωσιν μελέτη μιᾶς ὑπαναπτύκτου περιοχῆς), Princeton University Press, 1953. Ἐπίσης A. A. Ppelasis καὶ K. Thompson, «Agriculture in a Restrictive Environment», (Ἡ Γεωργικὴ παραγωγή ἐντὸς περιοριστικοῦ περιβάλλοντος), Economic Geography, XXXVI (Ἀπρίλιος 1960), σελ. 145-157.

9) Ἀπὸ ἀπόψεως οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως εἶναι πολὺ ἀποθαρρυντικὸν τὸ γεγονός, ὅτι τὰ 50 % τῶν ἐνηλίκων ἐπὶ τοῦ πλανήτου μας εἶναι ἀγράμματοι. Φυσικὰ τὸ μεγαλύτερον ποσοστὸν ἀπαντᾷται εἰς τὰς ὀλιγώτερον ἀνεπτυγμένας οἰκονομίας. Ὅπως φαίνεται ἐκ τοῦ κατωτέρω πίνακος, τὸ ποσοστὸν τῶν ἐγγραμμάτων εἰς τὴν Ἀφρικὴν καὶ τὴν Νοτιοκεντρικὴν Ἀσίαν φθάνει τὸ ἀπελπιστικὰ χαμηλὸν ἐπίπεδον τῶν 15-20 %.

Ὑπολογισθέντα ποσοστὰ ἐγγραμμάτων ἐνηλίκων (1950)

Ἀφρικὴ	15 - 20 %
B. Ἀμερικὴ	96 - 97 %
N. Ἀμερικὴ	56 - 58 %
N.Δ. Ἀσία	20 - 25 %
N.K. Ἀσία	15 - 20 %
N.A. Ἀσία	30 - 35 %
Ἀν. Ἀσία	50 - 55 %
Βόρ. καὶ Δυτ. Εὐρώπη	98 - 99 %
N. Εὐρώπη	79 - 80 %

Πηγή: UNESCO, World Survey of Education (Παγκόσμιος ἔρευνα ἐπὶ τῆς παιδείας), 1958, II Μέρος 1, Πίν. 12, σελ. 17.

νομίας, ὑπάρχει καὶ εἰς τὰς χώρας αὐτὰς καταφανῆς προκατάληψις ἐναντίον τῆς τεχνικῆς, ἐπαγγελματικῆς καὶ πρακτικῆς ἐκπαιδεύσεως. Ὑπάρχει ἐπίσης καταφανῆς ἔλλειψις ἔστω καὶ στοιχειωδῶς εἰδικευμένων ἐργατῶν καὶ τοῦτο περιορίζει δραστικῶς τὰς δυνατότητας βιομηχανικῆς ἀναπτύξεως, ἥτις κατέστη δυνατόν νὰ πραγματοποιηθῇ μόνον ἐκεῖ ὅπου ἡ ἀπαιτούμενη ἐργασία εἶναι ἀπλή καὶ βραχείας διαρκείας. Συχνὰ ὅμως τὰ ἔργα ταῦτα εἶναι ἐντάσεως κεφαλαίου (Capital - Intensive) ⁽¹⁰⁾.

Εἰς τὴν Ἑλλάδα, εἰδικώτερον, μέχρι σχετικῶς προσφάτως ἡ παιδεία ἦτο ἐστραμμένη εἰς τὰς κλασσικὰς σπουδὰς καὶ τὰς ἀξίας ἐκεῖνας, αἱ ὁποῖαι συνέδεον τὴν χώραν μὲ τὴν Βυζαντινὴν καὶ Ἀρχαίαν περίοδον τῆς ἱστορίας της καὶ τοῦτο φυσικὰ εἰς βάρος τῆς ἐπαγγελματικῆς καὶ τεχνικῆς καταρτίσεως τῶν σπουδαστῶν. Ὁ ἀριθμὸς τῶν κλασσικῶν γυμνασίων καὶ ἡ κατανομὴ τῶν ὠρῶν διδασκαλίας, τόσον εἰς τὴν κατωτέραν ὅσον καὶ εἰς τὴν μέσην ἐκπαίδευσιν, μεταξὺ ἀφ' ἑνὸς τῆς σχολαστικῆς κλασσικῆς οὐμανιστικῆς ἐκπαιδεύσεως (κυρίως περιοριζομένη εἰς τὴν Ἀρχαίαν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἱστορίαν της καὶ εἰς θέματα σχετιζόμενα μὲ τὰς ἔθνικὰς ἀξίας) καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς ἐπιστημονικῆς, τεχνολογικῆς καὶ τεχνικῆς διδασκαλίας, εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς ἐμμόνου καὶ πανταχοῦ παρούσης ἐπιθυμίας ταυτίσεως τῆς χώρας μὲ τὰς κλασσικὰς της παραδόσεις καὶ ἀξίας.

Λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς μονίμου πενίας τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ ὑφισταμένου χάσματος μεταξὺ τῶν ὀλίγων εἰδικῶν ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς μάζης τῶν ἀνειδικεῦτων ἐργατῶν ἀφ' ἑτέρου, σχολικὰ προγράμματα ὡς τὰ ἀνωτέρω φαίνονται ἀδικαιολόγητα. Ἡ παιδεία ἔχει γίνῃ περισσότερον μουσειακὸν εἶδος παρὰ ὄργανον κοινωνικῆς προόδου. Παρημέλησε μίαν ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων λειτουργιῶν της: Νὰ ἐμπνέῃ τὸν λαὸν ὥστε νὰ ζητᾷ τὴν κατάργησιν τῶν θεσμῶν ἐκείνων οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν ἐμπόδιον εἰς τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν τῆς χώρας.

Τὸ Νεοελληνικὸν πάθος, πρὸς ἀναβίωσιν τοῦ παρελθόντος καὶ τῆς δόξης τῶν ἀρχαίων προγόνων, ἐπέδρασεν ὄχι μόνον ἐπὶ τῆς σχολικῆς παιδείας ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τοῦ ὅλου πνευματικοῦ βίου, μέχρι τοῦ σημείου ὥστε νὰ γίνῃ τὸ γλωσσικὸν θέμα – καθαρεύουσα ἢ δημοτικὴ – τὸ μέγα πνευματικὸν πρόβλημα καθ' ὅλον τὸν 19ον αἰῶνα καὶ μέχρι τὸ 1930 περίπου. Κατὰ συνέπειαν ἡ πνευματικὴ ζωὴ κατετρύχετο ἀπὸ κενὸν σχολαστικισμόν καὶ οἱ πνευματικοὶ ἄνδρες ἔστεροῦντο ἐπιστημονικῆς καὶ τεχνικῆς καταρτίσεως βλέποντες τὸν κόσμον μέσῳ ἑνὸς οὐμανιστικοῦ καὶ πατριδολατρικοῦ πρίσματος ⁽¹¹⁾.

10) F. A. O. Mediterranean Development Project (Σχέδιον διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν Μεσογειακῶν χωρῶν). Ρώμη, 1959, σελ. 39.

11) Τὰ πνευματικὰ ἐνδιαιρέοντα καὶ ἡ φύσις τῆς πνευματικῆς παραγωγῆς ἐν Ἑλλάδι φαίνονται ἀπὸ τὸ εἶδος καὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν βιβλίων, τὰ ὁποῖα ἐπρομηθεύθησαν αἱ βιβλιοθηκῆ καὶ τῶν Ἀθηνῶν τὸ 1937. Ἐκ τῶν βιβλίων αὐτῶν 1426 ἦσαν φιλολογικά, 620 ἱστορικά καὶ ἀρχαιολογικά, 850 θεολογικά, 550 ἀφεώρων στρατιωτικὰ θέματα καὶ μόνον 100 ἦσαν ἐπὶ γεωργικῶν θεμάτων καὶ 160 εἶχαν σχέσιν πρὸς τὰς θετικὰς ἐπιστήμας. Διὰ μίαν ἀνάλυσιν τῆς ἐπιδράσεως τῆς τεχνικῆς ἐκπαιδεύσεως ἐπὶ τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως, ἴδε

Ὁ ρόλος τῆς ἐκπαιδεύσεως, εἰς τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν δύναται νὰ ἀποβῆ ἀποφασιστικός. Ὅχι μόνον τὰ ἀπαραίτητα στελέχη δύναται νὰ δώσῃ διὰ τὴν ἀνάπτυξιν καὶ διάδοσιν τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνικῆς, ἀλλ' ἐπίσης εἰς αὐτὴν ἀπόκειται νὰ ἐπιδράσῃ ἐπὶ τοῦ κρατοῦντος κλίματος κατὰ τρόπον ὥστε αἱ κυρώσεις κατὰ τῶν παρεκκλίσεων ἀπὸ τὰ κοινωνικῶς καθιερωμένα νὰ καταστοῦν ἡπιώτεροι. Συχνὰ τοιαῦται παρεκκλίσεις δημιουργοῦν νέους θεσμούς καὶ σχήματα τὰ ὁποῖα αὐξάνουν τὴν οἰκονομικὴν δραστηριότητα καὶ βελτιώνουν τὴν οἰκονομικὴν ὀργάνωσιν. Ἀσφαλῶς εἶναι δύσκολον νὰ καθορισθῇ ὁ ρόλος τοῦ καταλλήλου ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος εἰς τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν, ἂν καὶ ὑπάρχουν ὠρισμένοι ποσοτικοὶ (non-impressionistic) μελέται καταδεικνύουσαι τὴν σχέσιν μεταξύ ἀποδόσεως τῆς καλλιέργειας καὶ μορφωτικοῦ ἐπιπέδου⁽¹²⁾. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ εἶναι χρήσιμον ν' ἀναφερθῇ ἡ συμβολὴ τῆς τεχνικῆς καὶ ἐπαγγελματικῆς ἐκπαιδεύσεως διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς γερμανικῆς καὶ τῆς ἰαπωνικῆς οἰκονομίας κατὰ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνος. Καὶ ἀξίζει νὰ διερωτηθῶμεν μήπως ὁ σχετικῶς (ἐν συγκρίσει μὲ τὴν Γερμανίαν) βραδύτερος ρυθμὸς ἀναπτύξεως τῆς βρετανικῆς οἰκονομίας κατὰ τὴν ἰδίαν περίοδον δύναται ν' ἀποδοθῇ, ἐν μέρει τουλάχιστον, εἰς τὸ γεγονός ὅτι τότε ἡ τεχνικὴ ἐκπαίδευσις δὲν ἔχαιρε καὶ τόσον μεγάλῃς ὑπολήψεως εἰς τὴν Βρετανίαν.

Ἐτερον παράδειγμα ἀλληλεπιδράσεως ἀξιών καὶ οἰκονομικῆς ἀλλαγῆς, παρέχει τὸ σύστημα οἰκογενειακῶν ἀξιών.

Αἱ οἰκογενειακὰ ἀξία παίζουν σπουδαῖον ρόλον εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς πολιτιστικῆς συμπεριφορᾶς εἰς ὅλας τὰς κοινωνίας. Μάλιστα εἰς τὰς ὀλιγώτερον ἀνεπτυγμένους οἰκονομίας, ὅπου οἱ ἄνθρωποι συνδέονται μὲ τὴν γῆν ἐπὶ πολλὰς γενεάς, αἱ οἰκογενειακὰ ὑποχρεώσεις καὶ οἱ συγγενικοὶ δεσμοὶ παίζουν βασικώτερον ρόλον παρά εἰς τὰς σχετικῶς εὐκινήτους προηγμένας οἰκονομίας. Εἰς τὴν πατριαρχικὴν *οἰκογένειαν* ἐντὸς τοῦ κύκλου τῶν συγγενῶν περιλαμβάνονται καὶ πρόσωπα πέραν τοῦ κεντρικοῦ οὐσιαστικοῦ πυρῆνος αὐτῆς. Ἐδῶ ὁ οἰκογενειακὸς θεσμὸς πληροῖ λειτουργίας καὶ παρέχει ὑπηρεσίας, τὰς ὁποίας εἰς τὰς βιομηχανικὰς κοινωνίας ἀναλαμβάνουν ἄλλοι, ἀπρόσωποι, κοινωνικοὶ ὀργανισμοί.

Ἔννοεῖται ὅτι αἱ συγγενικὰ ἀξία ἀδυνατίζουν μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐγχορημάτων οἰκονομίας—εἰς τὴν ὁποίαν ἡ μισθωτὴ ἐργασία εἶναι ἀτομικὴ μάλλον

Ξεν. Ζολώτα, «Οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις καὶ τεχνικὴ ἐκπαίδευσις», Ἀθήναι, Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, 1960.

12) C. Pond καὶ W. Willcox «A Study of the Human Factor in Farm Management» (Μελέται τοῦ ἀνθρωπίνου παράγοντος εἰς τὴν διεύθυνσιν τῶν ἀγροκτημάτων), Journal of Farm Economics, XIV (1932), σελ. 470—479· ἐπίσης W. Willcox καὶ O. L. Loyd «The Human Factor in the Management of Indiana Farms», (Ὁ ἀνθρώπινος παράγων εἰς τὴν διεύθυνσιν τῶν ἀγροκτημάτων τῆς Ἰνδιάνας), Purdue University Bulletin, No 369, 1953· καθὼς καὶ N. Westermarck «The Human Factor and Success in Farming», (Ὁ ἀνθρώπινος παράγων καὶ ἡ ἐπιτυχία εἰς τὴν Γεωργίαν), Agricultural Scandinavica, Στοκχόλμη, Βασ. Σουηδικὴ Ἀκαδημία, 1951, τεύχ. 1, σελ. 131—152.

παρά συγγενική υπόθεση—μέ την επέκτασιν τῆς ἀναπτύξεως τῶν ἀστικῶν κέντρων καὶ τὴν συνακολουθοῦσαν γεωγραφικὴν καὶ κοινωνικὴν κινήσιον (13). Ἐν τούτοις μερικαὶ οἰκογενεϊακὰ ἀξίαι παρουσιάζουν συχνὰ ἀξιοσημείωτον ἀντοχήν πέραν τῆς μεταβατικῆς περιόδου ἰδίως ὅταν ἡ οἰκονομικὴ μεταβολὴ δὲν ἤλλαξε τελείως τὸν ἀγροτικὸν χαρακτήρα μιᾶς κοινωνίας εἰς ἀστικόν, ἀλλὰ ἐδημιούργησεν ἕνα τρόπον ζωῆς, ὁ ὁποῖος διατηρεῖ ὠρισμένα ἀγροτικὰ χαρακτηριστικά. Ὁ θεσμὸς τῆς οἰκογενείας ἐπιδρᾷ ἀμέσως ἐπὶ τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς. Τοιοῦτοτρόπως εἰς ὠρισμένας περιπτώσεις δύναται νὰ ἐπηρεάσῃ τὰς γενικωτέρας ἀποφύεις τῶν ἀτόμων περὶ τοῦ τρόπου διαβιώσεως, τὰ παρακινεῖ νὰ συγκεντρῶνουν κεφάλαιον διὰ προίκα, καθιστᾷ δύσκολον τὴν ἐκ μέρους τούτων ἀποταμίευσιν, ἀφοῦ τὸ εἰσόδημα τῶν παραγωγικῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας συχνὰ χρειάζεται νὰ διασπαθισθῇ χάριν καὶ μακρυνῶν ἀκόμη μὴ παραγωγικῶν συγγενῶν, τείνει νὰ περιορίζῃ τὴν ὀργάνωσιν τῆς ἐπιχειρήσεως ἐντὸς τῆς οἰκογενείας, καθὼς καὶ τὰς δυνατότητας ἀπασχολήσεως εἰς διαφόρους ἐργασίας καὶ ἀπαιτεῖ συνέχισιν τῆς οἰκογενεϊακῆς ἐπιχειρήσεως. Τέλος, εἰς πτωχὰς κοινωνίας ὠθεῖ εἰς νομιμοποίησιν τοῦ νεποτισμοῦ εἰς τὰς ἐπιχειρήσεις καὶ εἰς τὸν κρατικὸν μηχανισμόν.

Ὁ Καθηγητὴς David S. Landes, ὑπεστήριξεν ὅτι τὸ σχετικῶς καθυστερημένον ἐπίπεδον ἀναπτύξεως τῆς γαλλικῆς οἰκονομίας μέχρι καὶ πρό τινος καὶ ἡ ἀδυναμία τοῦ γαλλικοῦ ἐμπορίου καὶ βιομηχανίας ὠφείλοντο ἐν μέρει εἰς τὴν νοοτροπίαν καὶ τὸ σύστημα ἀξίων τοῦ Γάλλου ἐπιχειρηματίου (14). Τὸ κύρος καὶ ἡ ἀνεξαρτησία τῆς οἰκογενείας εἶναι μεταξύ τῶν ἀξίων, αἱ ὁποῖαι ἔπαιξαν πρωτεύοντα ρόλον εἰς τὴν διαμόρφωσιν τόσοσιν τῆς νοοτροπίας του ὅσον καὶ τοῦ χαρακτήρος τῆς γαλλικῆς ἐπιχειρήσεως. Ἐν ἀντιθέσει μὲ τὸν Ἀμερικανόν, ὁ Γάλλος ἐπιχειρηματίας εἶναι συντηρητικὸς καὶ προσεκτικὸς, μεριμνῶν κυρίως διὰ τὴν ἀσφάλειαν καὶ τὴν ἀποταμίευσιν. Δὲν εἰσάγει εὐκόλως νέας μεθόδους, δὲν ἀναμιγνύεται εἰς νέους τομεῖς, δὲν ἐπεκτείνει τὰς ἐπιχειρήσεις του. Ἡ ἀντικατάστασις τοῦ ἐξοπλισμοῦ του γίνεται μὲ βραδύν ρυθμὸν ἐνῶ ἡ ἀπόσβεσις τῶν ἐξόδων εἶναι ταχεῖα. Ἡ βασικὴ ἐπιδίωξις εἶναι μᾶλλον ἡ αὔξησις τῶν κερδῶν καὶ δημιουργία ἀποθεμάτων παρὰ ἡ ἀντικατάστασις τοῦ πεπαλαιωμένου ὑλικοῦ καὶ επέκτασις τῆς ἀγορᾶς. Ἡ ἐπιχείρησις, χαρακτηριστικῶς μικρά,

13) Διὰ τὰς μελέτας περὶ τῆς ἐπιδράσεως τῆς οἰκονομικῆς ἀλλαγῆς ἐπὶ τῶν οἰκογενεϊακῶν ἀξίων ἴδε G Balandier, «Sociologie des Brazzavies Noires» (Κοινωνιολογία τῶν Μαύρων Μπραζαβίλ), Cahiers de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, Paris, 1955. Ἐπίσης J. Comhaire «Economic Change and the Extended Family» (Οἰκονομικὴ ἐξέλιξις καὶ οἰκογένεια εὐρείας βάσεως), Annual of the American Academy of Political and Social Science, CCCV (Μάιος 1956), σελ.45-52. Τέλος, Kahl, εἰς Human Organization, XVIII. (*Ἀνοίξις 1959), σελ. 65-69.

14) David S. Landes «French Entrepreneurship and Industrial Growth in the Nineteenth Century», (Ὁ Γάλλος ἐπιχειρηματίας καὶ ἡ βιομηχανικὴ ἀνάπτυξις τῆς Γαλλίας κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα), Journal of Economic History, IX (Μάιος 1949), σελ. 45-61. Τοῦ ἴδιου «French Business and the Businessman: «A Social and Cultural Analysis», (Ἡ γαλλικὴ ἐπιχείρησις καὶ ὁ ἐπιχειρηματίας: κοινωνικὴ καὶ πολιτιστικὴ ἀνάλυσις) εἰς Edward Earle, ἐκδ. Modern France: Princeton University Press, 1951, σελ. 334-353.

είναι ιδιωτική υπόθεση, στηριζόμενη εις οικογενειακούς πόρους και αυτοχρηματοδοτείται.

Τὰ ἀνασταλτικά αὐτὰ χαρακτηριστικά τῆς ἐπιχειρηματικῆς ὀργανώσεως ὀφείλονται ἐν μέρει εἰς τὴν στενὴν σχέσιν μεταξὺ οἰκογενείας καὶ ἐπιχειρήσεως. Αἱ περισσότεραι ἐπιχειρήσεις ἔχουν οἰκογενειακὴν διάρθρωσιν ὑπενθιμίζουσαν προκαπιταλιστικὴν ὀργάνωσιν. Ἡ οὕτω ὀργανωμένη γαλλικὴ ἐπιχειρήσεις διευθύνεται καὶ λειτουργεῖ ὅπως ἓνα «σπιτικό». Ὁ Γάλλος ἐπιχειρηματίας δὲν θεωρεῖ τὴν ἐπιχείρησιν του ὡς κάτι τὸ αὐθύπαρκτον οὔτε ταυτίζεται μαζί της. Ἡ ἐπιχειρήσεις θεωρεῖται τὸ μέσον πρὸς διατήρησιν καὶ βελτίωσιν τῆς κοινωνικῆς θέσεως καὶ ὑπολήψεως τῆς οἰκογενείας. Ἡ ἐπιχειρήσεις δὲν ἀποτελεῖ τελικὸν σκοπὸν οὔτε εὐρίσκει τὴν δικαίωσιν τῆς ὑπάρξεώς της εἰς κάποιον ἰδεῶδες αὐξήσεως τῆς παραγωγῆς ἢ ἐξυπηρετήσεως τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου. Ὑπάρχει ἐξ αἰτίας καὶ χάριν τῆς οἰκογενείας καὶ ἡ τιμὴ, ἡ ὑπόληψις καὶ ἡ εὐημερία τῆς μιᾶς ἀφορᾷ καὶ τὴν ἄλλην. Ὁ ὄρος «maison» διετήρησε εἰς τὴν γαλλικὴν γλῶσσαν τὴν ἔννοιαν τῆς ἐπιχειρήσεως, τὴν ὁποίαν ἔχει χάσει πρὸ πολλοῦ ὁ ἀντίστοιχος ὄρος «house» εἰς τὴν ἀγγλικὴν. Ἀκόμη καὶ σήμερον τὸ γενεαλογικὸν δένδρον καὶ ἡ κοινωνικὴ θέσις ἀποτελεῖ συχνὰ καλύτερον συστατικὸν διὰ μίαν τράπεζαν ἀπὸ σειρὰν ὄλων ἀνθηρῶν ἰσολογισμῶν⁽¹⁵⁾.

Πολιτισμοὶ διαιωνίζοντες τὴν μετ' ἀφοσιώσεως προσήλωσιν τῶν ἀτόμων ἀπλῶς καὶ μόνον εἰς τὴν οἰκογενειακὴν ἠθικὴν καὶ τὰ σχετικὰ συμφέροντα, πολιτισμοὶ δηλαδὴ οἱ ὁποῖοι ἀποκλειστικῶς ἐπιβραβεύουν τὴν μεγίστην δυνατὴν ἱκανοποίησιν, βραχυπνῶων οἰκογενειακῶν συμφερόντων, δὲν προδιαθέτουν τὰ ἄτομα εὐμενῶς πρὸς τὴν ἰδέαν τῆς συλλογικῆς δράσεως πρὸς ἐπίλυσιν κοινῶν προβλημάτων⁽¹⁶⁾, τῶν προβλημάτων ἀκριβῶς ἐκείνων (π.χ. βελτίωσις τῆς τοπικῆς ἐκπαιδεύσεως, τοῦ ὀδικοῦ δικτύου, τῆς ἀναψυχῆς καὶ τῆς δημοσίας ὑγείας) τὰ ὁποῖα δύνανται νὰ ἐπιλυθοῦν μὲ σχετικῶς μικρὰν προσπάθειαν, (μὲ ὀλίγην φαντασίαν, ὀλίγην ἐργασίαν καὶ κάποιον πνεῦμα φιλαλληλίας). Ἀπὸ τὴν λύσιν τῶν προβλημάτων αὐτῶν ἐξαρτᾶται ἡ κοινωνικὴ ἐξέλιξις καὶ ἡ οἰκονομικὴ πρόοδος.

Τὸ πρῶτον πρᾶγμα ποῦ ἐπικαλοῦνται αἱ ὑπανάπτυκτοι χῶροι διὰ νὰ ἐξηγήσουν τὸ χαμηλὸν ἐπίπεδον τῆς ὀλικῆς των προόδου εἶναι ἡ ἔλλειψις πόρων ἢ κεφαλαίων καὶ ἐνίοτε ἄλλη ἀνάλογος ἔλλειψις. Ἐν τούτοις ἐκεῖνο ποῦ κάνει συχνὰ ἐντύπωσιν εἰς τοὺς μελετητὰς τῶν προβλημάτων τῶν πτωχῶν χωρῶν δὲν εἶναι τόσον αἱ ἀνωτέρω ἔλλειψεις, ἀλλὰ τὸ πόσα θὰ ἠδύναντο νὰ ἐπιτευχθοῦν διὰ τὴν ἀνακούφισιν τῆς ἀνεχείας καὶ τῶν στερήσεων τῶν χωρῶν αὐτῶν ἐὰν οἱ πολῖται των εἶχον ἀντιμετωπίσει τὰ προβλήματά των μὲ θέλησιν, συντονισμένην δρᾶσιν, ὀργάνωσιν καὶ ἀποφασιστικότητα.

15) Landes, εἰς *Modern France*, ἴδε ἄνωτ. σελ. 336-337 καὶ εἰς *Journal of Economic History*, ἴδε ἄνωτ. σελ. 52-54

16) Διὰ μίαν κατὰ περίπτωσιν (case) ἔρευναν τῆς προσηλώσεως εἰς τὴν οἰκογένειαν, χωρὶς γενικώτερον ἠθικὸν κώδικα (amoral families), εἰς χωρίον τῆς Νοτίου Ἰταλίας, ἴδε Edward Banfield, *The Moral Basis of a Backward Society* (Ἡ ἠθικὴ βᾶσις μιᾶς καθυστερημένης κοινωνίας), Glencoe, Ill., Free Press, 1958.

Αί ψυχικά διαθέσεις ατόμων στερουμένων γενικωτέρων ήθικων δεσμεύσεων έναντι της όλης κοινωνίας εις την όποιαν διαβιούν δέν επιτρέπουν εις αυτά νά ενδιαφερθοῦν διά τά κοινά ή τά συμφέροντα της ομάδος. Πάσα προβολή τοῦ κοινοῦ συμφέροντος ἀντι τῶν ατομικῶν πλεονεκτημάτων θεωρεῖται ἀφύσικος καί ὑποπτος. Τά κοινά ἀφοροῦν τοὺς δημοσίους λειτουργούς, αἱ ἐνέργειαι τῶν όποίων εἶναι οὐσιαστικῶς ἀνεξέλεγκτοι. Ὁ συγκεκριμένος ἄνθρωπος καί ὄχι ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ κέντρον της οἰκουμένης. Ἀπρόσωποι ὀργανώσεις ὅπως σωματεῖα λειτουργοῦντα ἐκτός της σφαίρας τῶν προσωπικῶν σχέσεων εἶναι ὑποπτα καί δέν δύναται νά ἰσχύη δι' αὐτά ὁ ήθικός κώδιξ ὁ ἰσχύων εις τὰς σχέσεις μεταξύ τῶν ἀνθρωπίνων ὄντων (17). Ἐπομένως ή ἀνάληψις ήγεσίας εις κοινὰς ὑποθέσεις προκαλεῖ τήν δυσπιστίαν.

Πολιτιστικά συνθήκαι τοῦ εἶδους αὐτοῦ δέν εὐνοοῦν τήν ἀνάπτυξιν ἐθελοντικῶν ὀργανώσεων. Ἡ ἀπουσία τοιούτων ὀργανώσεων ἀπό τοῦ τοπικοῦ ὄσον καί ἀπό τοῦ Ἐθνικοῦ ἐπιπέδου ἀφίνει μίαν κοινωνίαν ἐκτεθειμένην εις δικτατορίας καί ἐπαναστατικάς ἀπειλάς. Ἡ ὑπαρξις ἐνδιαμέσων ὀργανισμῶν συντελεῖ εις τήν κατανομήν της ἐξουσίας δημιουργοῦσα ταυτοχρόνως ἀντίρροπον δύναμιν καί μέσα διοχετεύσεως νέων ἰδεῶν καί ἐπιδιώξεων διά κοινωνίας καί οικονομικάς μεταβολάς. Δύνανται οἱ ὀργανισμοὶ οὗτοι ν' ἀποτελέσουν φορεῖς μεταρρυθμίσεων καί φυτώρια στελεχῶν διά τήν πλαισίωσιν της δημοκρατικῆς διακυβερνήσεως της χώρας (18).

Βεβαίως ή ἔκτασις καθ' ήν μία κοινωνία ὑποστηρίζει τοιαύτας ὀργανώσεις ἐξαρτᾶται ἐν μέρει ἀπό τὸ ὕψος τοῦ εἰσοδήματός της καί τὸν διαθέσιμον ἐλεύθερον χρόνον. Ἐν τούτοις μεταξύ τῶν κυριωτέρων παραγόντων, οἱ ὅποιοι προσδιορίζουν τήν μορφήν της ὀργανώσεως μιᾶς κοινωνίας, εἶναι ὁ πολιτιστικός της προσανατολισμός. Εἰς τήν Βόρειον Ἰταλίαν, παρὰ τὸ ὑψηλότερον οικονομικόν της ἐπίπεδον, αἱ ἐνδιάμεσοι ἐθελοντικά ὀργανώσεις δέν ἔχουν περισσότερα μέλη ἀπό τὰς ἀντιστοιχοῦς ὀργανώσεις της Β. Ἰταλίας. Ἀντιθέτως εις τήν Δ. Ἀφρικὴν, ὑπάρχει ἀφθονία ἐθελοντικῶν ὁμίλων, με σκοπὸν τήν βελτίωσιν της ἐκπαιδεύσεως, τήν ἐπιτάχυνσιν της καταργήσεως τοῦ φυλαρχικοῦ συστήματος, τήν προαγωγήν πολιτικῶν ἰδεολογιῶν καί τήν εἰσαγωγήν τοῦ δυτικοῦ τρόπου ζωῆς. Αἱ ὀργανώσεις αὐταὶ ἐπηρεάζουν εὐρύτερον κοινὸν ἀπὸ τὰ σχολεῖα καί τήν καθοδήγησιν εις τὰ ἐργοστάσια καί διευκολύνουν τὰ νέα προγράμματα κοινωνικῆς προνοίας. Τὸ Ὑπουργεῖον Προνοίας της Γκάνα, ἐπὶ παραδειγματι, ἐφαρμόζει τὰ τοπικά του προγράμματα μέσῳ τῶν διαφόρων Ἐταιρειῶν Ἀμοιβαίας Ὑφελείας (19).

17) Whyte καί Holmberg, ἴδε ἀνωτ. σελ. 3—4.

18) Ἰδε Seymour Lipset, «Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy» (Μερικά κοινωνικά προϋποθέσεις της Δημοκρατίας, οικονομική ἀνάπτυξις καί πολιτική νομιμότης), *The American Political Science Review*, LIII, (Μάρτιος 1959), σελ. 83—85.

19) David D. Sills, «Voluntary Association: Instruments and Objects of Change» (Ἐθελοντικά Ὀργανώσεις: Φορεῖς καί στόχοι της ἐξελίξεως) *Human Organization*, XVIII (*Ἀνοίξις 1959), σελ. 20—21.

Τέλος, ἕτερον ἐπίκαιρον παράδειγμα ἀνασταλτικῆς ἐπιδράσεως πολιτιστικῶν ἀξιών ἐπὶ τῆς οἰκονομικῆς ἐξελίξεως εἶναι ὁ ἔθνικισμός. Ὑπὸ διάφορα προσώπεια εἰς πλείστας ὄσας περιοχάς, ἰδίως τῆς Νοτιονατολικῆς Ἀσίας καὶ τῆς Νοτίου Ἀμερικῆς, ἔχει εὐνοήσει τὴν δημιουργίαν συνθηκῶν ὀντιξόδων πρὸς τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν. Ἐνῶ οἱ βασικοὶ πολιτικοὶ καὶ κοινωνικοὶ θεσμοὶ καὶ αἱ ἀνθρώπινα ἀξίαι, τὴν θεραπείαν τῶν ὀποίων ὑποτίθεται ὅτι καλλιεργεῖ καὶ προωθεῖ ὁ ἔθνικισμός ἐν τῇ πράξει παρορῶνται ἢ καταπατῶνται, διὰ τὴν κατοχύρωσιν του στηρίζεται κυρίως εἰς δημαγωγικὴν καὶ ἀντιοικονομικὴν πολιτικὴν ὅπως π.χ. ἀνισον μεταχείρισιν ξένου κεφαλαίου κλπ. Ἱστορικῶς, ὁ ἔθνικισμός ἔπαιξεν παρόμοιον ρόλον εἰς ὠρισμένας περιοχάς. Εἰς τινὰς περιπτώσεις τὰ ἔθνικιστικὰ αἰσθήματα ἐξεδηλώθησαν διὰ τῆς ὑπερεξάρσεως τῶν παραδόσεων τοῦ παρελθόντος καὶ ὠρισμένων χαρακτηριστικῶν τοῦ Ἐθνικοῦ πολιτισμοῦ. Βεβαίως, τοιοῦτος ρομαντισμός, ἐὰν κατωρθώσῃ νὰ ἐμπνεύσῃ ἀλληλεγγύην καὶ ἀποφασιστικότητα, δύναται νὰ καταστῇ παράγων κινητοποιήσεως τῶν κοινωνικῶν ἐκείνων δυνάμεων, αἱ ὀποῖαι εἶναι ἀναγκαῖαι διὰ τὴν οἰκονομικὴν πρόοδον. Ἐν τούτοις ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς κατοχυρώσεως τῆς ἔθνικῆς ὑπερηφανείας καὶ συνειδήσεως καὶ τοῦ προγραμματισμοῦ τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως, αἱ ἐκ παραδόσεως ἀξίαι καὶ οἱ θεσμοὶ οἱ ὀποῖοι ἀνάγονται εἰς προγενέστερον τῆς ἀναπτύξεως στάδιον, δύναται νὰ εἶναι χρήσιμοι μόνον ἂν διατηρηθῶν ἐν γενικαῖς γραμμαῖς.

Οὕτω, ἡ ἐπανάστασις τῶν *Μέιτζι* ἐπέτυχεν νὰ ἀντλήσῃ ἐμπνευσιν ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς παλαιᾶς Ἰαπωνίας (τὸ Μπουσίντο) ταυτοχρόνως ὁμως υἰοθέτησε κατ' οὐσίαν τοὺς θεσμοὺς τῆς Δύσεως. Ἡ εἰσαγωγή τῶν θεσμῶν αὐτῶν προητοίμασε τὸ ἔδαφος διὰ τὸν μετασχηματισμὸν τῆς Ἰαπωνικῆς οἰκονομίας εἰς ἐν ἀναπτυσσόμενον σύστημα. Ἄν ἀντιθέτως ὁ ἔθνικιστικὸς ρομαντισμός ὀδηγῆ εἰς στείραν καὶ τυφλὴν μίμησιν συμβόλων ἀναχρονιστικῶν, τότε οἱ πόροι τῆς χώρας καὶ ἡ συλλογικὴ προσπάθεια θὰ κατασπαταληθῶν εἰς ἔθνικιστικὰ ἀφροσύνας. Μία τοιαύτη συναισθηματικὴ προσκόλλησις εἰς τὸ παρελθὸν δὲν ὀδηγεῖ εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ κοινωνικοῦ ἐκείνου περιβάλλοντος, τὸ ὀποῖον χρειάζεται διὰ τὴν ἀνάπτυξιν καὶ ἐπέκτασιν θεσμῶν οἱ ὀποῖοι θὰ ἀποτελέσουν προϋποθέσεις τῶν οἰκονομικῶν μεταβολῶν⁽²⁰⁾.

Πρόσφορον παράδειγμα εἶναι ἡ περίπτωσις τοῦ νομικοῦ συστήματος τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα⁽²¹⁾. Κατὰ τὴν ἀνακέρυξιν τῆς Ἑλλάδος ὡς ἀνεξαρτήτου Κράτους, τὸ νομικόν της σύστημα ὑπηγορεύθη ἀπὸ δύο τάσεις: τοῦ ἔθνικοῦ ρομαντισμοῦ ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ ὀρθολογισμοῦ τῆς Γαλλικῆς ἐπανάστασεως ἀφ' ἑτέρου. Ὑπὸ τὴν πίεσιν ἰσχυροῦ ἔθνικοῦ συναισθηματισμοῦ οἱ

20) Διὰ κατὰ περίπτωσιν μελέτην ἐπὶ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ παρελθόντος, ἴδε Α. Α. Pepelasis «The Image of the Past and Economic Backwardness» (Τὸ Ἴνδαγμα τοῦ Παρελθόντος καὶ Οἰκονομικὴ Καθυστέρησις), Human Organization, XVII (Χειμῶν 1958-59) σελ. 19-27.

21) Ἴδε Α. Α. Pepelasis «The Legal System and Economic Development in Greece», (Δίκαιον καὶ Οἰκονομικὴ ἐξέλιξις ἐν Ἑλλάδι), Journal of Economic History, (Ἰούνιος 1959), σελ. 173-198.

«νόμοι τῶν ἀειμνήστων ἡμῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων» κατέστησαν ἡ ἀποκλειστική πηγή τοῦ ἀστικού δικαίου. Μία χώρα ἀναδυομένη ἀπὸ τέσσαρας αἰῶνας ὀθωμανικῆς δουλείας, ἀνέστησεν ὡς «Ἐθνικὸν τῆς Δίκαιου» σύστημα, τὸ ὁποῖον εἶχε παύσει νὰ ἰσχύη ἀπὸ τῆς τελευταίας φάσεως τῆς Βυζαντινῆς περιόδου.

Ἡ μεταφύτευσις αὐτῆ τοῦ Βυζαντινοῦ Δικαίου ἐφόρτωσε τὴν χώραν μὲ μίαν λαβυρινθώδη συλλογὴν ἀντιφατικῶν καὶ ἑτεροκλίτων ἀρχῶν καὶ κανόνων διεσκορπισμένων εἰς διαφόρους κώδικας καὶ μὴ ἐνηρμονισμένον μεταξύ των. Τὸ σύστημα κανόνων δικαίου, τὸ ὁποῖον προῆλθεν οὕτω, ὀλίγην εἶχε ἐσωτερικὴν συνοχὴν καὶ οὐδεμίαν σχέσιν πρὸς τὰς καθημερινὰς ἀνάγκας καὶ τὰς πραγματικὰς συνθήκας τῆς νέας χώρας. Ἡ κατάστασις αὐτῆ ἠμπόδισε τὴν ἀποτελεσματικὴν λειτουργίαν τοῦ συστήματος Δικαίου καὶ ἐπέφερον ἀβεβαιότητα, ἡ ὁποία ἐκλόνιζε τὸ κύρος τῶν δικαιοπραξιῶν. Ἡ ἀκαταλληλότης τοῦ οὕτως εἰσαχθέντος Δικαίου, καθίστατο μεγαλυτέρα ἐκ τοῦ ὅτι τὸ Βυζαντινο-Ρωμαϊκὸν Δίκαιον εἶχε διαμορφωθῆ εἰς τελείως διάφορον κοινωνικοοικονομικὸν περιβάλλον ἀπὸ αὐτὸ τῆς Ἑλλάδος τοῦ 19ου αἰῶνος. Ἡ ἑλληνικὴ οἰκονομία τῆς τότε ἐποχῆς εἶχεν ὡς βάσιν τὴν κλειστὴν οἰκογενειακὴν μονάδα. Ἦτο μία καθυστερημένη ἀγροτικὴ οἰκονομία μὲ στενὴν ἀγοράν, ἀσυμβίβαστον πρὸς τὴν ἀτομικὴν ἀνταλλακτικὴν οἰκονομίαν, ἡ ὁποία ἀπετέλει προϋπόθεσιν τοῦ Βυζαντινοῦ συστήματος Δικαίου. Ἐν τούτοις, ἡ νεωτέρα Ἑλλὰς διετήρησε τὸ Δίκαιον τοῦτο ἐπὶ μακρόν, κυρίως διότι ἀπετέλει συνδετικὸν κρίκον μὲ τὸ ἔνδοξον παρελθόν τῆς — ἱστορικὸν καὶ πολιτιστικόν.

Μέχρις οὗτου γίνουσι περισσότεραι ἔρευναι διὰ τὴν ἐξακρίβωσιν τοῦ τρόπου καὶ τῶν συνθηκῶν ὑπὸ τὰς ὁποίας ὠρισμένοι ψυχικαὶ διαθέσεις ἐπιδρῶν ἐπὶ τῶν οἰκονομικῶν ἀξιῶν, κάθε συζήτησις περὶ τῶν σχέσεων μεταξύ τῶν παραλλαγῶν εἰς τὴν κοινωνικὴν καὶ πολιτιστικὴν διάρθρωσιν ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος ἀφ' ἑτέρου θὰ εἶναι κατ' ἀνάγκην συγκεχυμένη καὶ ἀτελέσφορος. Οἱ ἀνθρωπολόγοι προσφάτως ἐπέδειξαν ἰδιαιτέραν προσοχὴν εἰς τὸν τομέα αὐτὸν καὶ τὰ πορίσματα τῶν ἐμπειρικῶν τῶν μελετῶν θὰ πρέπει νὰ ἀποδειχθοῦν ἰδιαίτερος διαφωτιστικὰ ἐπὶ τῆς ἐπιδράσεως τῶν πολιτιστικῶν ἀλλαγῶν ἐπὶ τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς⁽²²⁾. Ἀλλὰ καὶ οἱ οἰκονομολόγοι ἀρχίζουν νὰ ἐπιδεικνύουν αὔξον ἐνδιαφέρον εἰς τὴν ἐξερεύνησιν, ὄχι μόνον τῆς ποιότητος ἀλλὰ καὶ τῆς ποσότητος, τῆς ἀλληλεπιδράσεως μεταξύ τῶν κοινωνικοπολιτιστικῶν δυνάμεων καὶ τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως. Ἐν τούτοις ἐπὶ τοῦ παρόντος, δύναται νὰ ὑποστηριχθῆ ὅτι πρὸς συστηματικώτεραν ἀντιμετώπισιν τοῦ ζητήματος ὠφέλιμος θὰ ἦτο ἡ χρησιμοποίησις προτύπων ὡς αὐτὰ τὰ ὁποῖα διεμόρφωσε π.χ. ὁ Talcott Parsons. Ἡ ἐπέκτασις τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἀναπτυχθέντων τύπων κοινωνικῆς διαρθρώσεως εἰς τὰ ὑπὸ ἐξέτα-

22) Ἴδε, π.χ., τὸ συνοπτικὸν ἄρθρον τοῦ Robert Smith «Comperative Studies in Anthropology of the Interrelations between Social and Technological Change» (Συγκριτικὰ ἀνθρωπολογικὰ μελέται ἐπὶ τῆς ἀλληλεξαρτήσεως μεταξύ κοινωνικῶν καὶ τεχνολογικῶν μεταβολῶν), Human Organizations, XVI ("Ἀνοιξίς 1957), σελ. 30-36.

σιν θέματα, ἴσως νὰ προσδώσῃ εἰς τὰς σχετικὰς μελέτας περισσότεραν κάπως ἀκρίβειαν καὶ κάποιαν θεωρητικὴν βάσιν. Τοὺς τύπους τῆς κοινωνικῆς διαρθρώσεως διακρίνει ὁ Parsons ὡς κάτωθι⁽²³⁾:

1. Τύπος Οἰκουμεικῶν Ἐπιτευγμάτων.

Ὁ τύπος αὐτὸς φαίνεται νὰ συνδυάζῃ στοιχεῖα εὐνοοῦντα τὴν οικονομικὴν πρόοδον. Ἡ Ἀμερικανικὴ Κοινωνία καὶ ἡ φιλοσοφία τοῦ πραγματισμοῦ εἶναι τὰ χαρακτηριστικώτερα παραδείγματα τῆς διαρθρώσεως αὐτῆς. Ὑπογραμμίζεται δηλαδὴ εἰς τὸν τύπον αὐτόν, ἡ διαδικασία τῆς ἐπιτεύξεως μᾶλλον, παρὰ αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ τὸ τελικὸν ἀποτέλεσμα, καθὼς καὶ ἡ ἐπιλογή τῶν μέσων, ὡς καὶ ἡ προτίμησις εἰδικῶν ἀντικειμενικῶν σκοπῶν ἐντὸς τοῦ μεταβαλλομένου κοινωνικοῦ συστήματος σκοπῶν.

Εἰς τὸν τύπον τοῦτον, ὑπάρχει πληθώρα ὁμοιογενῶν σκοπῶν, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν κατεύθυνσιν μᾶλλον παρὰ εἰς τὸ εἰδικὸν περιεχόμενον ἐκάστου ἐξ αὐτῶν.

Ἡ κοινωνικὴ θέσις ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν ἐπαγγελματικὸν ρόλον ἐκάστου ἀτόμου. Οἱ ρόλοι αὐτοὶ μετὰ τῶν ἀντιστοίχων ἀμοιβῶν καὶ πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν κατανέμονται βάσει τῶν πραγματοποιηθέντων καὶ τῶν ἀναμενόμενων νὰ πραγματοποιηθοῦν ἐπιτευγμάτων εἰς τὰς ἐλευθέρας ἀγοράς.

Εἶναι δυνατὴ ἡ ἐλευθέρα ἀλλαγὴ κοινωνικῆς θέσεως, χάρις εἰς τὸ σχετικῶς ἀνοικτὸν ταξικὸν σύστημα καὶ τὴν κινητικότητα τῶν διμελῶν οικογενειῶν. Τὸ κράτος θεωρεῖται ὡς ὄργανον διὰ τὴν ἐπίτευξιν ὠρισμένων σκοπῶν καὶ ἡ ὑπαρξίς του δικαιολογεῖται καθ' ὃ μέτρον συντελεῖ εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τῶν σκοπῶν αὐτῶν. Ἡ ἔμφασις εὐρίσκεται μᾶλλον πρὸς τὴν πλευρὰν τοῦ ἀτομισμοῦ παρὰ πρὸς τοὺς συλλογικοὺς προσανατολισμούς.

2. Τύπος Οἰκουμεικῶν - Προδιαγεγραμμένους.

Εἰς τὸν τύπον αὐτὸν τῆς κοινωνίας τονίζεται ἰδιαίτερος ἡ πραγματοποίηση μιᾶς ἰδανικῆς καταστάσεως πραγμάτων, ἡ ὁποία θὰ ἐπιτευχθῇ διὰ τοῦ κράτους.

Ἀποδίδεται περισσότερὰ σημασία εἰς τὴν κοινωνικὴν θέσιν, παρὰ εἰς συγκεκριμένα ἐπιτεύγματα, τονίζεται δὲ ποῖον εἶναι ἓνα πρόσωπον καὶ ὄχι τὸ τί ἔχει πράξει τοῦτο. Τὰ κίνητρα διὰ τὴν πραγμάτων ἐπιτευγμάτων, τὰ ἀτομικὰ συμφέροντα καὶ ἡ κοινωνικὴ κινητικότης ἐμφανίζονται εἰς μικρότερον βαθμὸν παρὰ εἰς τὴν ἀνωτέρω πρώτην περίπτωσιν.

3. Τύπος ἐπὶ Μέρους Ἐπιτευγμάτων.

Εἶναι ὁ τύπος εἰς τὸν ὁποῖον ἐντάσσεται μᾶλλον καλῶς ἡ διάρθρωσις τῆς

23) Talcott Parsons, *Τὸ Κοινωνικὸν Σύστημα*, Glencoe, Ill., Free Press, 1951, σελ. 107-112, 182-200. Διὰ συνοπτικὴν ἀνάλυσιν τῶν 4 τύπων κοινωνικῆς διαρθρώσεως τοῦ Parsons καὶ τῆς σημασίας των εἰς τὴν εξέτασιν τῆς σχέσεως Κοινωνικοπολιτιστικῶν παραγόντων καὶ οικονομικῆς ἐξελίξεως, ἴδε Joseph Spengler: «Social Structure. The State and Economic Growth» (Κοινωνικὴ διάρθρωσις, κράτος καὶ οικονομικὴ ἀνάπτυξις), ἐν Simon Kuznets, Wilbert Moore καὶ Joseph Spengler (ἐκδόται) *Economic Growth: Brazil, India, Japan* (Οἰκουμικὴ Ἀνάπτυξις: Βραζιλία, Ἰνδία, Ἰαπωνία), Durham, N.C., Duke University Press, 1955, σελ. 379-384.

πατροπαραδότου κινεζικής κοινωνίας. Αὕτη ἦτο ὠργανωμένη κυρίως ἐπὶ τῇ βάσει τῶν διαφόρων βαθμῶν συγγενείας, τῶν τοπικῶν κοινοτήτων, τῆς ἀντιλήψεως περὶ συνεχείας τῶν προγονικῶν δεσμῶν, τῆς κατατάξεως τῶν σχέσεων ἐντὸς τοῦ ἱεραρχικοῦ συστήματος, ὡς καὶ γενικοῦ τινος προσανατολισμοῦ πρὸς τὴν συλλογικὴν ἠθικὴν, ἡ ὁποία ὑπεγράμμιζε τὴν εὐθύνην ὀλοκλήρου τῆς κλίμακος τῆς ἱεραρχίας, διὰ τὴν λειτουργίαν τῶν κοινοβίων, ἀπὸ τῆς εὐθύνης, δηλαδή, τοῦ αὐτοκράτορος διὰ τὸ κοινωνικὸν σύνολον μέχρις ἐκείνης ἑνὸς οἰκογενειάρχου — πατριάρχου — διὰ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ οἰκογένειαν.

Εἰς τὸν τύπον αὐτὸν δὲν ἔχουν θέσιν οἱ ἀτομικοὶ ἀλλὰ μόνον οἱ κοινοβιακοὶ σκοποὶ, ὡς καὶ οἱ σκοποὶ τῶν φορέων τῆς ἐξουσίας.

4. Τύπος ἐπὶ Μέρους — Προδιαγεγραμμένος.

Ἡ κοινωνικὴ ὀργάνωσις εἰς τὸν τύπον αὐτὸν περιορίζεται πέραν τῶν συγγενικῶν καὶ κοινοτικῶν δεσμῶν. Δὲν ἀποδίδεται ἀξία εἰς τὰ ἀτομικὰ ἐπιτεύγματα, ὃ δὲ κοινωνικὸς ρόλος ἐκάστου προσώπου εἶναι, ἀπὸ τῆς γεννήσεώς του, προδιαγεγραμμένος. Ὑπάρχει ἀδιαφορία διὰ τὰ Δημόσια ζητήματα καὶ ἔλλειψις σχέσεων ἐκτὸς τῶν ἐκ συγγενῶν ἀπαρτιζομένων μονάδων.

Τὸ σύστημα τοῦ ἐπαγγελματισμοῦ δὲν εἶναι πλήρως συγκεκριμενοποιημένον.

Τὰ δύο τελευταῖα πρότυπα κοινωνικῆς διαρθρώσεως τείνουν νὰ δημιουργήσουν συνθήκας ἀσυμφώνους πρὸς τοὺς ὄρους οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως.

Ἀπὸ τὴν ἀνωτέρω κατάταξιν τοῦ Parsons, ὠρισμένα στοιχεῖα ἐκάστης κοινωνικῆς διαρθρώσεως δύνανται νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς ἰδιαιτέρως εὐνοϊκὰ ἢ δυσμενῆ, διὰ τὴν οἰκονομικὴν πρόοδον καὶ τὰς κοινωνικὰς μεταβολὰς. Τοιαῦτα στοιχεῖα, ἐπὶ παραδείγματι, εἶναι ἡ ὑπογράμμισις τῶν ὑλικῶν ἀξιών, τοῦ συστήματος ἐπαγγελμάτων, τῆς κοινωνικῆς δράσεως ἀσχέτως πρὸς τοὺς συγγενικοὺς δεσμούς, τοῦ ὕψους τῆς κοινωνικῆς θέσεως τῶν ἐκλεκτῶν καὶ τῶν ἐπιχειρηματιῶν.

Ἡ κατάταξις αὕτη εἶναι κατ' ἀνάγκην αὐθαίρετος καὶ προκαλεῖ πολλὰ δύσκολα ἐρωτήματα. Ἐν τούτοις δύναται αὕτη ν' ἀποτελέσῃ ἀφετηρίαν διὰ συστηματικώτεραν ἀνάλυσιν τῆς ἐπιδράσεως τῶν κοινωνικοπολιτικῶν παραγόντων ἐπὶ τῆς οἰκονομικῆς ἐξελίξεως.

Τέλος, προτοῦ ἐγκαταλείψωμεν τὸ θέμα τῆς ἐπιδράσεως τῶν πολιτιστικῶν παραγόντων καὶ τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν ἐπὶ τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως, θὰ ἔπρεπε νὰ τονισθῇ καὶ τὸ ἀνθρώπινον κόστος τῆς οἰκονομικῆς ἀλλαγῆς καὶ ὑλικῆς προόδου.

Ἡ ἀντίδρασις πρὸς τὸ οἰκολογικὸν περιβάλλον ποικίλλει ἀπὸ λαὸν εἰς λαὸν καὶ ἀπὸ πολιτισμὸν εἰς πολιτισμὸν.

Εἰς τὰς πρωτογόνους κοινωνίας καὶ εἰς μερικὰς γεωργικὰς ἢ ἐκμετάλλευσις τῶν πλουτοπαραγωγικῶν πόρων δὲν ἀποτελεῖ πρᾶξιν διαχωρισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἐκ τῆς φύσεως ἀλλ' ἐπιτελεῖται ἐντὸς ἑνὸς ἐνοποιουμένου πλαισίου, τὸ ὁποῖον περικλείει τὸν ἀνθρώπον, τὰς κοινωνικὰς, θρησκευτικὰς ἀξίας αὐτοῦ καὶ τὴν φύσιν. Ἡ φύσις ἀντιμετωπίζεται ὡς κάτι τὸ μυστηριῶδες καὶ ἀκατάληπτον. Αἱ ὑλικά ἀπαιτήσεις περιορίζονται εἰς τὰς βασικὰς ἀνάγκας. Εἰς τὸν

τύπον τούτου τοῦ πολιτισμοῦ ὁ ἄνθρωπος δὲν ἀποβλέπει εἰς τὴν ὀρθολογιστικὴν ἐκμετάλλευσιν τῶν φυσικῶν πόρων τοῦ περιβάλλοντός του. Αἱ σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ φυσικὸν περιβάλλον ἀποσκοποῦν εἰς τὴν προσαρμογὴν αὐτοῦ πρὸς τὴν φύσιν καὶ τὴν ἐνωμάτων αὐτοῦ πρὸς τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον. Ἐφ' ἑτέρου εἰς τὴν βιομηχανοποιημένην κοινωνίαν ἡ ἐπικρατοῦσα τάσις κατέληξε νὰ εἶναι ἡ ἐπιθετικὴ μεταχείρισις καὶ ἡ κυριαρχία ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ κόσμου ἐκ τοῦ ὁποῖου ὁ ἄνθρωπος ἀποσπᾶται.

Οἱ πόροι ὑπάρχουν διὰ νὰ ἀνακαλυφθοῦν, νὰ ἀναπτυχθοῦν, νὰ ἐλεγχθοῦν, καὶ νὰ ἱκανοποιήσουν τὰς συνεχῶς αὐξανόμενας ἀνάγκας τοῦ ἀνθρώπου. Ἀπηλλαγμένοι ἀπὸ τοὺς περιορισμοὺς τῆς θρησκείας ὡς κατευθυντηρίου δυνάμεως τῆς ζωῆς του, διὰ τῆς προόδου τῆς ἐπιστήμης, τῆς ὑλιστικοποιήσεως τῶν θεσμῶν του καὶ τῆς χρησιμοποίησεως τῆς λογικῆς ὁ δυτικὸς ἄνθρωπος κατέστη ἱκανὸς νὰ ἀντιμετώπισῃ τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον ἐν τῇ σκληρᾷ «πραγματικότητι» αὐτοῦ. Ἀντλῶν συναίσθημα δυνάμεως ἐκ τῶν ἐπιτευξέων του προσεπάθησε νὰ ὑποκαταστήσῃ τὸ ἄλογον διὰ τῆς λογικῆς, εἰς ὅλας τὰς σφαίρας τῆς κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς του ζωῆς.

Ἀπεγύμνωσε τὴν φύσιν ἀπὸ κάθε πνευματικότητα καὶ τὴν διέσπασεν εἰς ἄθροισμα στοιχείων ὑποκειμένων εἰς τὸν ἔλεγχον τῆς Ἐπιστήμης καὶ τῆς Τεχνολογίας, γεγονός τὸ ὁποῖον διήρυνε κατὰ πολὺ τὴν κλίμακα τῶν πόρων (24).

24) Τὸ ἀνθρώπινον κόστος τῆς ὑλικῆς προόδου τῶν ἀνεπτυγμένων χωρῶν εἶναι βεβαίως ὑψηλόν. Τὸ κατωτέρω ἀποτελεῖ ἓνα μᾶλλον ὑπερβολικὸν ὑπολογισμὸν τοῦ κόστους τούτου. «Οὕτω, διὰ τῆς συγχρόνου περιόδου ὁ ἄνθρωπος — διὰ νὰ ἀνακεφαλαιώσωμεν — εἰσῆλθεν εἰς μίαν ὑλιστικὴν φάσιν τῆς ἱστορίας του. Εἰσῆλθε θριαμβευτικῶς ἐπὶ τῇ προόφει τῆς ἠύξημένης ἰσχύος, τὴν ὁποίαν θὰ εἶχεν ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος αὐτοῦ. Εἰς τὸ περιβάλλον ὁμοῦς τοῦτο ὅπου τὰ ὄνειρα ἰσχύος ἐπραγματοποιήθησαν ἐνίοτε πέραν πάσης προσδοκίας, ἡσθάνθη ἑαυτὸν διὰ πρώτην φοράν «ἀποξενωμένον». Ἡ ἐπιστήμη ἀπεγύμνωσε τὴν φύσιν τῶν ἀνθρώπινων σχημάτων καὶ ἐπαρουσίασεν εἰς τὸ ἄτομον ἓνα κόσμον οὐδέτερον, ξένον, εἰς τὴν ἀπεραντώσυνην καὶ δύναμιν αὐτοῦ, πρὸς τοὺς ἀνθρωπίνους σκοποὺς αὐτοῦ . . .

«Τόσον εἰς τὴν κοινωνίαν ὅσον καὶ εἰς τὸ πνεῦμα οἱ ἐπικρατοῦντες σκοποὶ εἶναι ὑλιστικοί. Ἡ ὀρθολογιστικὴ ὀργάνωσις τῆς οἰκονομίας ἐπηύξησε τὴν ἀνθρωπίνην ἐπὶ τῆς φύσεως ἰσχύϊν· ἐπίσης καὶ ἡ κοινωνία, πολιτικῶς, κατέστη περισσότερον ὀρθολογιστικὴ, ὠφελιμιστικὴ, δημοκρατικὴ μὲ συνέπειαν τὸν ὑλικὸν πλοῦτον καὶ τὴν πρόοδον. Οἱ ὁπαδοὶ τοῦ διαφωτισμοῦ προέβλεπον ἀτελεύτητον τὴν θριαμβευτικὴν ταύτην ἐπέκτασιν τῆς λογικῆς ἐφ' ὅλων τῶν τομέων τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα ἡ ὑπερβολικὴ λογικὴ κατέρρευσε προσκρούσασα ἐπὶ τοῦ ἀντιθέτου αὐτῆς, ἥτις ἐπὶ τῆς τυφλῆς καὶ ἀπροβλέπτου πραγματικότητος—πολέμου, οἰκονομικὰς κρίσεις καὶ ἐξαρθρώσεις, πολιτικὰς διαταραχὰς μεταξύ τῶν μαζῶν. Ἐπὶ πλὴν, τόσον τὸ συναίσθημα τῆς ἀποξενώσεως ὅσον καὶ τῆς ἀπομονώσεως κατέστησαν ἐντονώτερα ἐν τῷ μέσῳ μιᾶς γραφειοκρατικῆς καὶ ἀπροσώπου μαζικῆς κοινωνίας. Κατέληξεν εἰς τὸ νὰ αἰσθάνεται ξένος ἀκόμη καὶ ἐντὸς τῆς ἰδίας αὐτοῦ ἀνθρωπίνης κοινωνίας. Ἡ ἀποξενώσις του εἶναι τριπλῆ: ἐναντι τοῦ Θεοῦ, τῆς φύσεως καὶ τοῦ γιγαντιαίου κοινωνικοῦ μηχανισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐξυπηρετεῖ τὰς ὑλικὰς του ἀπαιτήσεις.»

Ἐπὶ ἄλλ' ἡ χειροτέρα καὶ τελικὴ μορφή τῆς ἀποξενώσεως πρὸς τὴν ὁποίαν τείνουν ὅλαι αἱ ἄλλαι εἶναι ἡ ἀποξενώσις τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτόν του. Εἰς μίαν κοινωνίαν, ἡ ὁποία ἀπαιτεῖ ἀπὸ τὸ ἄτομον τὴν ἐμπειρον· μόνον ἐκτέλεσιν τῆς ἰδιαίτερας του κοινωνι-

Ἐκ τῆς ἀπορίας τοῦ 17ου αἰῶνος ἡ Εὐρωπαϊκὴ φιλοσοφία θεωρεῖ τὸν Θεὸν ἐκτὸς τοῦ συστήματος, ὡς ἀπλοῦν ρυθμιστὴν αὐτοῦ. Διὰ τοὺς πρώτους Ἀμερικανοὺς ἡ φύσις ἀποτελεῖ τὸ δῶρον τοῦ Θεοῦ διὰ τὴν ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου ἐκμετάλλευσίν του. Ὁ σύγχρονος δυτικὸς κόσμος, τὸν ὁποῖον μιμεῖται σήμεραν καὶ

κῆς λειτουργίας, τὸ άτομον ταυτίζεται μετὰ τὴν λειτουργίαν ταύτην, τοῦ ὑπολοίπου μέρους τῆς ὑποστάσεώς του ἀφιεμένου νὰ ἐπιβίωση ὅπως ἡμπορεῖ—διὰ νὰ βυθισθῆ συνήθως ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ συνειδητοῦ καὶ νὰ λησμονηθῆ». William Barrett, *Irrational Man*, New York, Doubleday, 1958, σελ. 30—31.

Ὁ καθηγητὴς Tibor καὶ ἡ Anne Scitovsky ἀναφέρουν χαρακτηριστικῶς τὰ ἑξῆς : «Ἐτερον ψυχολογικὸν ἀποτέλεσμα τῆς ἀνεπτυγμένης οἰκονομίας εἶναι ἡ αὐξανόμενη ἀποξένωσις τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τοὺς συνανθρώπους του. Διὰ τῆς διευρύνσεως τῆς οἰκονομικῆς μονάδος ὁ μέσος ἄνθρωπος δὲν ἔρχεται πλεονεξίαν εἰς ἐπαφὴν μετὰ τὸν ἐργοδότην του, τὸν παντοπῶλῆν του, τὸν τραπεζίτην του, ἀλλ' ἀντιθέτως μετὰ ἐπιχειρήσεις, αἱ ὁποῖαι καθίστανται ὄλονεν καὶ περισσότερον μεγαλύτεραι, ἀπρόσωποι, γραφειοκρατικά καὶ ἄκαμπτοι καὶ ἐπομένως περισσότερον ἀπάνθρωποι καὶ τρομακτικά. Ἐκπροσωποῦνται ἀπὸ ὑπαλλήλους τῶν ὁποίων ἡ τυπικὴ εὐγένεια καθιστᾷ τὸν ὄργανισμὸν, τὸν ὁποῖον ἀντιπροσωπεύουν περισσότερον ἀτομεμακρυσμένον καὶ ἀπρόσιτον. Ἡ κατάστασις αὕτη, τὸ τρομακτικὸν θέαμα τοῦ ἀνθρώπου περιβαλλομένου ὑπὸ γιγαντιαίων ὄργανισμῶν, ἡ ἀποκαρδίωσις ἐκ τῆς ἐλλείψεως ὀριζόμενου ἀνθρώπινου ὄντος δυναμένου νὰ ὑποστῇ τὰς διαμαρτυρίας ἢ νὰ καταστῇ ὑπεύθυνον τῆς τυχόν σκληρότητος, ἀκαμψίας καὶ διοικητικῆς ἀνικανότητος, τῶν μεγάλων τούτων ὄργανισμῶν—πάντα ταῦτα ἔχουν εὐρέως περιγραφῆ καὶ ἀναλυθῆ ὑπὸ τοῦ Erich Fromm καὶ ἄλλων μελῶν τῆς Ἀμερικανικῆς νεο-Φροϋδικῆς ψυχολογικῆς σχολῆς. Ἀκόμη καὶ αἱ ἐλάχιστοι ἐναπομείναντες ἀνθρώπιναι ἐπαφαὶ κατέστησαν ὀλιγώτερον ἀνθρώπιναι καὶ προσωπικαὶ λόγῳ τοῦ αὐξανόμενου κόστους ἐργασίας καὶ τῆς μεγαλυτέρας φειδοῦς εἰς τὴν χρησιμοποίησίν τῆς. Αἱ σχέσεις μας μετὰ τὸν παντοπῶλῆν τῆς γειτονιάς, τὸν ὁδηγὸν τοῦ ἀνελευστίηρος, τὸν σερβιτόρον εἰς τὸ ἐστιατόριον τῆς προτιμησέως μας καὶ τὸν οἰκογενειακὸν ἰατρὸν ἦσαν κάποτε σχετικῶς στεναὶ καὶ φιλικαί. Σήμεραν, τὴν ἐποχὴν τῶν ταμείων ὑγείας, τῶν καταστημάτων αὐτοεξυπηρετήσεως, τῶν μηχανῶν πωλήσεως καὶ αὐτομάτων ἀνελευστίηρων καὶ τῶν διαφόρων ἄλλων μορφῶν αὐτοεξυπηρετήσεως, τοιοῦτου εἶδους ἀνθρώπιναι ἐπαφαὶ κατέστησαν ὀλιγώτεροι, συντομώτεροι καὶ πολὺ ὀλιγώτερον προσωπικαί. Εἰς πολλὰ ἐργαστήρια ὁ αὐτοματισμὸς ἀραίωσε τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐργαζομένων εἰς τοιαύτην ἔκτασιν ὥστε νὰ δημιουργήσῃ ἕν συναίσθημα ἀπομονώσεως. Ἐὰν κανεὶς προσθέσῃ εἰς τοῦτο τὴν μετατόπισιν τοῦ πληθυσμοῦ πρὸς τὰ προάστια καὶ τὴν χειροτέρευσιν τῶν ἀστικῶν δημοσίων συγκοινωνιακῶν μέσων, ἅτινα ἀμφότερα ὑποχρεώσονται τοὺς ἀνθρώπους νὰ δαπανοῦν μέγα μέρος τοῦ χρόνου των καθήμενοι μόνον των εἰς τὸν ἐπίχρυσον κλωβὸν τοῦ αὐτοκινήτου των, τότε ἔχει κανεὶς μίαν ἀρκετὰ πλήρη εἰκόνα τοῦ πῶς χάρις εἰς τὸ ἀνερχόμενον βιοτικὸν ἐπίπεδον αὐτοῦ, ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος ἀφίεται ὅλον καὶ περισσότερο μόνος—ὄχι βέβαια μετὰ τὰς σκέψεις του ἀλλὰ μετὰ τὰ μηχανικά του τεχνουργήματα».

«..... ἄλλοτε οἱ ἄνθρωποι ἐγνωρίζαν τὴν προέλευσιν τῶν τροφίμων, τῶν ὑλικῶν καὶ τῶν ἐργαλείων τὰ ὁποῖα ἐχρησιμοποιοῦν εἰς τὴν καθημερινὴν των ζωὴν καὶ ἡ κατανομὴ τῆς ἐργασίας ἦτο τὸσον ἀπλῆ ὥστε ἦτο δυνατόν νὰ γίνῃ ἀντιληπτὴ ἢ προσωπικὴ συμβολὴ τοῦ κρεοπώλου, τοῦ ἀρτοποιοῦ κλπ.».

«Σήμεραν, εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν ἠλεκτρικῶν κομβίων, τῶν ἐτοιμῶν πρὸς κατανάλωσιν τροφίμων, τῶν πλαστικῶν ὑλῶν καὶ τῶν συνθετικῶν ὑφασμάτων, τοῦτο καθίσταται συνεχῶς δυσκολώτερον. Χρησιμοποιοῦμεν πλεῖστα ὅσα ὑλικά διὰ τὴν προέλευσιν τῶν ὁποίων δὲν γνωρίζομεν σχεδὸν τίποτε. Περιστεοιχίζομεθα ἀπὸ οἰκιακὰ σκευῆ, τῶν ὁποίων γνωρίζομεν ἀπλῶς τὴν χρῆσιν, χωρὶς νὰ ἀντιλαμβάνομεθα τὸν μηχανισμόν των. Καὶ συχνὰ εὐρισκόμεθα εἰς ἀμηχανίαν ὅταν μᾶς ζητοῦν τὰ τέκνα μας ἐξηγήσεις ὡς πρὸς τὴν φύσιν τῶν ἀντικειμένων καθημερινῆς χρήσεως. Εἰς τὴν ἐποχὴν μας ὁ ἄνθρωπος αἰσθάνεται τὸν ἑαυτόν του εἰς

ὁ ἀνατολικός, τείνει νὰ θεωρῆ τὴν σχέσιν τοῦ ἀτόμου πρὸς τὴν φύσιν ὡς σχέσιν ἀτόμου πρὸς φυσικὴν ὕλην, ἢ ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐφαρμογὴ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, χάριν τῆς ἀνθρωπίνης εὐημερίας, ἀποτελεῖ μεγαλόπνοον ἀποστολὴν τοῦ ἀτόμου ἐπὶ τῆς γῆς.

τὴν καθημερινὴν του ζωὴν τελείως ἐξηρημένον ἀπὸ μίαν πολὺπλοκον τεχνικὴν καὶ κοινωνικὴν ὀργάνωσιν, διὰ τὴν λειτουργίαν τῆς ὁποίας, πέραν τοῦ στενοῦ κύκλου τῆς ἀρμοδιότητός του, εὐρίσκειται εἰς τὸ σκότος. Καὶ τοῦτο ἐπίσης συντελεῖ εἰς τὴν ἐπίτασιν τοῦ συναισθήματος ἀδυναμίας τοῦ ἀτόμου ἔναντι τῆς ὀργανωμένης κοινωνίας. «Tibor καὶ Anne Sitonsky» «Τὸ κόστος τῆς Οἰκονομικῆς Προόδου», περιοδικὸν *Yale Review*, XLIX, No 1 (Φθινόπωρον 1959) σελ. 95-100.